

EKONOMINĖS TEORIJOS VILNIAUS UNIVERSITETE 1783—1832 m.

A. MAKAREVICIUS

Ekonominės minties vystymasis Lietuvoje feodalinio ūkio irimo ir kapitalistinių gamybinių santykių formavimosi sąlygomis (XVIII a. pabaiga — XIX a. pirmoji pusė) yra glaudžiai susijęs su Vilniaus universitetu. Pradėjus dėstyti visuomeninius mokslus (o tai įvyko, panaikinus jėzuitų ordiną ir universitetui perėjus Edukacinės komisijos žinion), universitetas tapo tuo centru, iš kurio Lietuvos visuomenė buvo supažindinama su naujais socialinės-ekonominės minties pasiekimais, kuriame formavosi naujas požiūris į visuomeninę tuometinės Lietuvos santvarką. Universiteto profesoriai ir jo auklėtiniai paskelbė spaudoje nemaža darbų politinės ekonomijos, baudžiavinio ūkio bei pramonės vystymosi klausimais ir tuo praturtino ekonominę Lietuvos literatūrą.

Šiame straipsnyje apsiribojama tik politinės ekonomijos teorijų, dėstyty Vilniaus universitete, nagrinėjimu; mėginama išryškinti šių teorijų ir vietos sąlygų santykį, marksistiškai įvertinti jų vaidmenį tuometinės Lietuvos visuomeniniame gyvenime.

Politinės ekonomijos dėstyje Vilniaus universitete išsiskiria du laikotarpiai.

Pirmasis laikotarpis prasideda 1783 m., kai Jeronimas Stroinovskis pradeda skaityti prigimtines teises kursą¹, ir baigiasi 1810 m. Politinės ekonomijos dėstyją šiame laikotarpyje nulėmė 1785 m. Vilniuje išleistas Jeronimo Stroinovskio veikalas „Prigimtines, politines teises, politines ekonomijos ir tarptautines teises mokslas“². Tai knyga, kurioje daugiausia nagrinėjama politinės ekonomijos klausimai, iš jos¹ puslapių išskyla, tiesa,

¹ Ši disciplina Vilniaus universiteto paskaitų programose buvo įvairiai vadinama: prigimtine ir tarptautine teise (1783—1785), prigimtine teise, politine teise, politine ekonomija ir tarptautine teise (1785—1789), prigimtine ir tautų teise (1789—1796), prigimtine teise (1796—1799, 1801—1802).

² Nauka Prawa Przyrodzonego, Politycznego, Ekonomiki Polityczney i Prawa Narodów przez X. Hieronima Stroynowskiego S. P. Teologii i oboyga Prawa Doktora... Publicznego Professora Prawa Natury... i Politycznego w szkole Główney W.X. Lit... Dla pożytku uczniów i sluchaczów do druku podana w Wilnie r. 1785. (Daugtaškiai reiškia neišlikusius tituliniam lapo žodžius; toliau — NPP).

dar ne visiškai išsivysčiusi iš metafizinės filosofijos bei etikos, tačiau jau mokslinė ekonominė doktrina — fiziokratizmas³. Todėl prigimtinės teisės dėstymas kartu buvo ir politinės ekonomijos, kaip mokslo disciplinos⁴, dėstymo Vilniaus universitete pradžia. Be J. Stroinovskio, Kenės sistemą Vilniaus universitete dėstė ir Simonas Malevskis.

Antrasis laikotarpis apima 1810—1831 m. Šiame laikotarpyje fiziokratizmą politinės ekonomijos katedroje⁵ pakeičia A. Smito sistemos pagrindais paremtos teorijos, kurias propagavo Jonas Znoska ir Jonas Vaškevičius.

Tiek fiziokratų, tiek A. Smito teorijų dėstymas Vilniaus universitete buvo susijęs su Lietuvos visuomeninio-ekonominio vystymosi ypatybėmis. Minėtos teorijos, perkeltos į vietines sąlygas, gavo naujų bruožų, suvaidino kiek kitokį socialinį vaidmenį negu Vakarų Europoje.

Fiziokratizmas

Kenės sistema Vilniuje tapo oficialia akademinė disciplina ne atsitiktinai. Fiziokratizmo paplitimą čia nulėmė bendros tuometinei Lietuvos—Lenkijos valstybei visuomeninės sąlygos.

XVIII a. paskutiniame ketvirtyje pagyvėję prekybiniai santykiai, vis stiprėjantis Lietuvos—Lenkijos ūkio įtraukimas į bendraeuropinę rinką sustiprino daugelį feodalizmo sistemos prieštaravimų.

Palivarkinio ūkio plėtimas, norint padidinti prekiųjų javų gamybą⁶, nedavė laukiamų rezultatų. Žemės ūkio intensyvinimas buvo nesuderinamas su tokiais institutais, kaip lažinė sistema, asmeninė-baudžiavinė valstiečių priklausomybė ir pan. Todėl, nežiūrint dvarininkų pastangų, žemės ūkio našumas tebebuvo žemas, derliai menki. Visa tai išryškindavo ekonominį feodalinio ūkio nepajėgumą.

Antra vertus, beatodairiškas baudžiavinių valstiečių išnaudojimo didinimas stiprino klasinius-antagonistinius valstiečių ir dvarininkų prieštaravimus, kėlė masinį valstiečių pasipriešinimą, gresiantį pavirsti visuotiniu valstiečių karu.

Aukščiau minėtus prieštaravimus dar labiau komplikavo didelė politinė krizė, kurią pergyveno XVIII a. antroje pusėje bajorinė Lietuvos—Lenkijos

³ „Esminis fiziokratų nuopelnas yra tai, kad jie buržuazinio akiračio ribose davė kapitalo analizę. Štai šis nuopelnas ir daro juos tikraisiais šiuolaikinės politinės ekonomijos tėvais“ (*K. Маркс. Теория прибавочной стоимости, ч. I, М., 1954, стр. 10*).

⁴ Fiziokratizmas, kaip oficiali akademinė disciplina, pastoviai egzistavo tik Vilniaus ir Krokuvos universitetuose. Netgi Prancūzijos — fiziokratizmo tėvynės — universitetuose Kenės teorija niekada neužėmė panašios padėties.

⁵ Politinės ekonomijos katedra Vilniaus universitete buvo įsteigta 1803 m. Tai buvo didelis žingsnis į priekį visuomeninių mokslų dėstymo srityje. Šiuo atžvilgiu Vilniaus, kaip ir kiti Rusijos universitetai, pralenkė žymiausius to meto Vakarų Europos universitetus (Anglijoje pirmoji savarankiška politinės ekonomijos katedra buvo įsteigta 1805 m. Rytų Indijos kompanijos koledže).

⁶ Šio proceso varomosios jėgos vaidmenį suvaidino javų kainų kilimas. Pvz., javų kainos Dancige 1730—1799 m. pakilo 4—5 kartus (*A. Zabko-Potopowicz. Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w wieku osiemnastym, Warszawa, 1929, str. 123*).

respublika. Centrinės valdžios aparato bejėgiškumas, bajorų anarchija, pasiekianti savo apogėjų „liberum veto“ teisėje, pašliję valstybės finansai — visa tai sudarė sąlygas, kurios grėsė politiniam Lietuvos—Lenkijos valstybės nepriklausomumui.

Žodžiu, ekonominė, socialinė, politinė Lietuvos—Lenkijos padėtis reikalavo rimtų reformų.

Kaip rodo buržuazinių revoliucijų Vakarų Europoje istorija, vadovaujanti jėga kovoje prieš feodalizmą ten buvo buržuazija. Išnaudodama antagonistinius valstiečių ir dvarininkų prieštaravimus, kurie išjudino feodalizmo pagrindus, buržuazija ten užgrobė politinę valdžią ir feodalinę išnaudojimo formą pakeitė kapitalistine. Tačiau Lietuvos—Lenkijos valstybėje buvo kitos socialinės-ekonominės sąlygos. Kadangi čia buvo menkai išsivysčiusi pramonė bei prekyba, egzistavo miestiečių teises varžą įstatymai, vietinė buržuazija negalėjo vaidinti tokio vaidmens. Ir iš viso ji dar buvo per silpna kovoti dėl viešpataujančios padėties⁷. XVIII a. pabaigoje Lietuvos—Lenkijos valstybei buvo arčiau stichinis valstiečių karas negu buržuazinė revoliucija.

Dėl tokios padėties reformų pobūdis ir jų įgyvendinimas Lietuvoje—Lenkijoje iš esmės tapo priklausomas nuo feodalinės klasės interesų bei nuotaikų. Čia išsiskyrė dvi pagrindinės grupės: vadinamieji reformininkai, kurie pripažino tam tikrų baudžiavinio ūkio bei valstybinės santvarkos pakeitimų būtinumą, ir konservatyviai nusiteikę dvarininkų sluoksniai, neigę bet kokias žymesnes reformas. Reformų šalininkų sparnas nebuvo gausus, tačiau jam priklausė talentingiausi politinės ir socialinės to meto literatūros atstovai, kurie išvystė stiprią savo idėjų propagavimo kampaniją spaudoje ir ketverių metų seime (1788—1792). Tiesa, ši feodalinės klasės grupių polemė kova nebuvo antagonistinė, tai buvo, iš esmės, tik taktiniai nesutarimai. Nė vienas iš vadinamųjų reformininkų negalvojo griauti feodalizmo pagrindų. Tačiau kokie bebūtų klasiniai feodalinių reformininkų tikslai, sudariusioje padėtyje bet kokios reformos, objektyviai paėmus, neišvengiamai turėjo eiti tik viena linkme — kapitalistinių gamybinių santykių stiprinimo linkme. Neatsitiktinai vietinė buržuazija ieškojo paramos tarp feodalinių reformininkų.

Aukščiau minėta padėtis Lietuvos—Lenkijos valstybėje sudarė labai palankią dirvą įvairiems projektams, teorijoms visuomenėje plisti.

Prisiminus glaudžius kultūrinius tuometinės Lietuvos ir Lenkijos feodalų ryšius su Prancūzija, tą stiprią įtaką, kurią darė prancūzų filosofinė mintis ir literatūra to meto vietinei aristokratijai, neteks stebėtis, kad kaip tik šioje šalyje (Prancūzijoje) iškilusi socialinė teorija lengviausiai galėjo patraukti dėl reformos kovojančių visuomenės sluoksnių dėmesį. Tačiau tai, kad Lietuvos ir Lenkijos feodalų dalies pasitikėjimą sukėlė ne kuri kita, bet

⁷ Zymią vietą čia užėmė nacionalinis momentas. Didelė dalis kapitalų, susikauptusių miestuose, priklausė žydų buržuazijai. O apie jos aktyvesnį dalyvavimą politiniuose valstybės reikaluose negalėjo būti kalbos.

XVIII a. viduryje iškilusi ir savo populiarumo viršūnę pasiekusi Kenės sistema, paaiškinama tam tikromis šios sistemos ypatybėmis.

Apibūdindamas fiziokratizmą, K. Marksas rašė: „Faktiškai — tai pirmoji sistema, analizuojanti kapitalistinę gamybą ir amžinų natūralinių gamybos dėsnių forma vaizduojanti tas sąlygas, kuriose gaminamas kapitalas ir kuriose jis gamina. Tačiau, antra vertus, ji pasirodo greičiau kaip buržuazinis feodalinės sistemos, žemės nuosavybės viešpatavimo atgamini-mas“⁸. Tokie kapitalistinių gamybinių santykių atributai, kaip darbininko atskyrimas nuo gamybos sąlygų, pridedamosios vertės (fiziokratų terminologija — grynojo produkto) pasisavinimas, privatinės nuosavybės, o kartu su ja privatinio intereso, kaip gamybos varomosios jėgos vaidmens, iškėlimas ir t. t., fiziokratų sistemoje buvo išryškinti ir teoriškai įteisinti. Ekonominės laisvės lozungas valė kelių kapitalistinei gamybai vystytis, o natūralinės santvarkos schema, įgalinanti visuomeninius-ekonominius reiškinius suvesti, atrodo, į gamtos mokslų tikslumu pagrįstas formules ar dėsnius, iš esmės reiškė buržuazinės visuomenės racionalumo ir amžinumo įrodymą.

Tuo pat metu fiziokratų visi aukščiau minėti kapitalistinio gamybos būdo momentus įspraudžia į feodalinės visuomenės rėmus: kaip tik žemdirbystė yra ta gamybos šaka, kurioje pridedamoji vertė kuriama (fiziokratų nuomone, pridedamoji vertė — grynasis produktas — yra gamtos, žemės dovana), tuo tarpu pramonė priskiriama prie neproduktingųjų gamybos šakų; feodalinei-žemvaldžių klasei fiziokratų vaizduojamoje visuomenės schemoje skiriamas reikšmingas vaidmuo tiek gamybinėje (ji daro pagrindinius žemės investavimus), tiek politinėje (ji atlieka politinio ir dvasinio visuomenės vadovo funkcijas) srityje. Tokiu būdu, buržuazinė visuomenė fiziokratų sistemoje pasirodo su feodaliniais apvalkalais. Ši Kenės sistemos ypatybė, rodanti teorinį tuometinės buržuazinės politinės ekonomijos nesubrendimą, padėjo plisti fiziokratizmui feodaliniuose visuomenės sluoksniuose. „...Šios sistemos (fiziokratizmo.— A. M.) feodalinė regimybė,— rašė K. Marksas,— ...nemaža feodalinių ponų turėjo paversti entuziastiškais šalininkais ir skleidėjais tokios sistemos, kuri, iš esmės, skelbė buržuazinę gamybos sistemą ant feodalinės griuvėsių“⁹.

Tarp tokių Markso minimų „entuziastiškų šalininkų ir skleidėjų“ buvo ir dalis reformoms pritariančių Lietuvos bei Lenkijos feodalų. Jiems, žinoma, labiausiai imponavo feodalinė Kenės sistemos regimybė, o aiškūs, neabejotini šio mokslo principai, jų įgyvendinimas, atrodė, galėtų prikelti ir tokį merdintį ligonį, kaip tuometinė Žečpospolita. Be to, kaip matysime vėliau, kai kurie feodaliniai sluoksniai suprato, kad fiziokratizmas tam tikra prasme teoriškai pagrindžia jų ekonominės politikos priemones.

Tokiu būdu, fiziokratizmas visiškai atitiko vietines visuomenines-ekonomines sąlygas: šalis, kurios ekonomikoje pagrindinį vaidmenį vaidino žemės ūkis, kurioje iš po storo feodalizmo antstato sunkiai kalėsi pirmieji kapitalistinių gamybinių santykių daigai, gavo feodaliniame apvalkale slypinčią kapitalistinės gamybos teoriją.

⁸ K. Marks. Теория прибавочной стоимости, ч. I, стр. 16.

⁹ Ten pat, 20 psl.

* *
*

Vilniaus universiteto prigimtinės ir politinės teisės bei politinės ekonomijos profesorius Jeronimas Stroinovskis — vienas žymiausių fiziokratizmo atstovų Žečpospolitoje. Jo knyga „Prigimtinė teisė“ susilaukė keletu leidimų¹⁰, daugelį metų Lietuvos mokyklose buvo naudojama, dėstant moralinius mokslus ir, tuo būdu, suvaidino neeilinį vaidmenį formuojant visuomenės požiūrį į socialinius-ekonominius reiškinius. Iš esmės „Prigimtinė teisė“ ir yra vadovėlis, lyg ir žymiai išplėsta prigimtinės teisės bei politinės ekonomijos universitetinio kurso programa¹¹. Vadovėlio forma, matyti, nulėmė tai, kad J. Stroinovskio knygoje nerandame nei griežtos polemikos (išimtį sudaro merkantilizmo kritikai skirti puslapiai, bet ir čia autoriaus tonas daugiau pamokantis, nepasiduodas polemikos įkarščiui), nei faktinės medžiagos ar vietinių sąlygų analizės. Iš „Prigimtinės teisės“ puslapių, išskyrus kai kuriuos atvejus, dvelkia šaltas akademiškumas, joje dėstomi teiginiai dažnai turi griežtų apibrėžimų bei tezių formą.

Savo knygoje J. Stroinovskis stengėsi būti ištikimas Kenės principams. Jis, tiesa, savaip išdėsto perimtą iš prancūzų fiziokratų teorinę medžiagą, tačiau niekur nepasako fiziokratizmo pagrindams priešingų minčių. Pabrėžiant šį „Prigimtinės teisės“ bruožą, visiškai nenorima tvirtinti, kad J. Stroinovskis tebuvo Kenės ir kitų fiziokratų minčių vertėjas bei komentatorius. Iš tikrųjų J. Stroinovskį stipriai paveikė ne tik prancūzų fiziokratų dogmos, bet ir vietinės socialinės-ekonominės sąlygos.

Prancūzų fiziokratų veikalų pasirodymo ir J. Stroinovskio knygos išleidimo laiką skyrė nedidelis laikotarpis¹², tačiau XVIII a. antrosios pusės Prancūzijos ir tuometinės Lietuvos—Lenkijos ekonominės-socialinės sąlygos skyrėsi vos ne visa epocha. Tuo metu, kai Prancūzijos žemės ūkyje Anglijos pavyzdžiu buvo pradėtos diegti kapitalistinio išnaudojimo formos, sparčiais tempais vystėsi kapitalistinės, samdomąjį darbą naudojančios manufaktūros, o visuomenė buvo buržuazinės revoliucijos išvakarėse, Lietuvoje ir Lenkijoje dar palyginti tvirtai tebeviešpatavo feodalinė sistema su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis — pusiau natūraliu žemės ūkiu, silpna pramone, lupikiškojo kapitalo vyravimu kredito operacijose ir pan.

Šios aplinkybės yra labai reikšmingos, nagrinėjant ekonominės (ir iš viso — visuomeninės) minties Lietuvoje XVIII a. pabaigoje ypatybes bei jos subrendimo laipsnį. Bet kuri teorija ima medžiagą iš konkrečios aplin-

¹⁰ „Prigimtinės teisės“ pirmoji laida pasirodė 1785 m. Vilniuje, II — 1791 m. Vilniuje, III — 1805 m. Vilniuje, IV — 1805 m. Varšuvoje; 1809 m. Peterburge ji išėjo rusų k. Estreicheris mini dar vieną 1805 m. Varšuvos leidimą (Bibliografia polska XIX stulecia przez K. Estreichera, t. IV (R—U), Kraków, 1878). Spaudoje pasirodžiusios kelios J. Stroinovskio kalbos neturi didesnės reikšmės politinei ekonomijai.

¹¹ Skirtingai nuo kitų Vilniaus universiteto profesorių, J. Stroinovskis neskelbdavo dėstomo kurso programos. Vietoje to jis nurodydavo, kad skaitys paskaitas pagal „Prigimtinę teisę“.

¹² Pagrindiniai prancūzų fiziokratų veikalai pasirodė 1756—1778 m., „Prigimtinė teisė“ — 1785 m.

kos, šiuo atveju — iš materialinės gamybos bei kitų ūkio reiškinių srities. Jų išsivystymo lygis tuo pačiu sąlygoja ir juos atspindinčių pažiūrų, gautų teorinių sistemų formą, subrendimo laipsnį: priklausomai nuo ekonominės veiklos teikiamos medžiagos, teorinės minties apibendrinimai gali daugiau ar mažiau atskleisti nagrinėjamų reiškinių esmę, tuo tarpu „labiausiai visuotinos abstrakcijos,— rašė K. Marksas,— atsiranda tik turtin-go, konkretaus vystymosi sąlygose, kur viena ir ta pati savybė yra bendra daugeliui ar visiems elementams“¹³. Štai kodėl ekonominiai reiškiniai moksliskai apibendrinami, įgyja teorinės sistemos formą, išreiškiami abstrakčiomis kategorijomis, tik išsivysčius kapitalistiniam gamybos būdui.

XVIII a. antrojoje pusėje ekonominis Prancūzijos išsivystymas sudarė pakankamą pagrindą mokslinei ekonominei teorijai (šiuo atveju — fiziokratizmui) savarankiškai atsirasti, tuo tarpu Lietuvos ir Lenkijos ekonominio išsivystymo sąlygomis šio pagrindo nebuvo. Dar daugiau, čia ir kai kurios Kenės sistemoje aiškinamos ekonominės kategorijos apie labiau išsivysčiusio ūkio reiškinius galėjo pasirodyti ne visiškai aiškios.

Tai gana ryškiai atsispindi ir „Prigimtinėje teisėje“. Gana paviršutiniškai, suprastintai traktuojamos kai kurios ekonominės kategorijos (pvz., vertės klausimai); bendrai paėmus, J. Stroinovskio išdėstytoje fiziokratų sistemoje atsirado „baltų dėmių“ — praleista kai kurių ūkinių reiškinių analizė. „Prigimtinėje teisėje“ neanalizuojamas skolinamasis kapitalas, smulkiau nenagrinėjami pinigų, darbo užmokesčio klausimai. Visi šie ekonominiai reiškiniai vietinėse sąlygose buvo silpni arba neturėjo tokios reikšmės, kaip labiau ekonomiškai išsivysčiusiose Vakarų Europos šalyse. Pvz., prekės vertės analizę grįsdami gamybos kaštais, prancūzų fiziokratai neišvengiamai susidurdavo su darbininko išlaikymo kaštų ir jų santykio su darbo užmokesčiu klausimu — darbo užmokestis buvo apibrėžiamas darbininko išlaikymui būtinų priemonių minimumu (ypač tas ryškus Tiurgo raštuose). Tuo tarpu J. Stroinovskis, išskyrus bendras mintis, visiškai nesigilina į šį klausimą; vietinėmis sąlygomis samdomasis darbas nebuvo būdingas reiškinys, o kalbėti apie baudžiauninkų darbo užmokestį buvo per daug abstraktu. Panašių pavyzdžių galima rasti ir daugiau.

Tačiau minėtas vietinių ekonominių sąlygų poveikio bruožas nėra vienintelis ir pats svarbiausias J. Stroinovskio veikale. „Prigimtinėje teisėje“ lengva pastebėti ir kitą bruožą — jos autorius stengiasi pritaikyti savo propaguojamą teoriją, spręsdamas opius, reformoms pribrendusius to meto Lietuvos ir Lenkijos visuomeninio gyvenimo klausimus. O tai neišvengiamai vertė savotiškai traktuoti kai kuriuos Kenės iškeltus principus. Dėl to fiziokratizmas J. Stroinovskio knygoje gavo naujų savybių ir Lietuvos visuomeniniame gyvenime suvaidino kiek kitokį vaidmenį negu Prancūzijoje. Tokiu būdu, J. Stroinovskis pasirodo ne tik kaip fiziokratizmo šalininkas bei komentatorius, bet, svarbiausia, ir kaip savarankiškai protaujantis teoretikas, sugebąs savo mokytojo Kenės principus toliau kūrybiškai vystyti, turtinti naujais bruožais. Tai iš esmės ir nulemia J. Stroinovskio skleidžia-

¹³ K. Маркс. К критике политической экономии, М., 1951, стр. 217.

mų principų reikšmę visuomeniniam Lietuvos gyvenimui ir, pagaliau, paties „Prigimtinės teisės“ autoriaus vietą fiziokratų mokykloje.

Ypač ryškiai aukščiau minėtos J. Stroinovskio ypatybės pasireiškė, nagrinėjant vyriausios valdžios ir baudžiavinio ūkio klausimus.

* *
*

Vyriausios valdžios klausimas fiziokratų sistemoje užima gana svarbią vietą. Iš esmės čia sprendžiama, kuri iš valdymo formų geriausiai atitinka natūralinės santvarkos reikalavimus.

Kaip žinoma, Kenė buvo absoliutinės monarchijos šalininkas. Tačiau už neribotą karaliaus valdžią jis agitavo ne dėl kurių nors asmeninių simpatijų — tokią poziciją diktavo Kenės pažiūros į klasinių interesų įtaką valstybės įstatymdavystei ir, bendrai paėmus, ekonominei šalies politikai. Kai tenka spręsti, kuri valdymo forma geriausiai atitinka natūralinę santvarką, Kenė nesvyruodamas atidengia siaurus egoistinius kiekvienos klasės interesus, skaldančius visuomenę. Jis čia neatsižvelgia net į žemvaldžių klasės, kuriai fiziokratų sistemoje skirtas garbingas vaidmuo, orumą¹⁴.

„Vyriausioji valdžia, — rašo Kenė, — turi būti vieninga, turi stovėti aukščiau visų visuomenės narių ir nepriklausyti nuo bet kokio privatinių interesų kėsینimosi“¹⁵. Tai pagrindinis natūralinės santvarkos principas, nulemiantis sėkmingą, visai visuomenei naudingą vyriausiosios valdžios funkcionavimą. Pagal Kenės mokslą tokia natūralinės santvarkos reikalavimus atitinkanti vyriausioji valdžia gali būti apsišvietęs, t. y. susipažinęs su natūralinės santvarkos dėsniais ir jų prisilaikęs, absoliutus monarchas (ne despotas). Agitacija už absoliutinę monarchiją turėjo suvaidinti ne paskutinį vaidmenį ir pačios fiziokratų sistemos likimui: tuo būdu buvo norima Prancūzijos karalių padaryti savo mokslo šalininku ir per jį įgyvendinti fiziokratizmo principus. Kenė savo filosofinėmis pažiūromis priklausė prancūzų švietėjams, jis tikėjo, kad visuomenę pertvarkyti gali monarchas iš viršaus. Monarchui Kenės sistemoje skiriamas lyg ir gero laidininko vaidmuo; jis turi nuvesti dievo duotus natūralinės santvarkos principus į žemę, į visuomeninį gyvenimą. Iš tikrųjų toks monarchas, kokį piešė Kenė, galėjo egzistuoti tik teoretiko vaizduotėje. Kenė suvokė klasinių interesų vaidmenį valstybės įstatymdavystėje, tačiau, būdamas idealistas, jis nepajėgė suprasti šio visuomeninio reiškinių esmės ir todėl teoriškai ignoravo tai, kuo iš tikrųjų buvo monarchai — stambiausieji žemvaldžiai, politinė feodalinių klasinių interesų koncentracija.

J. Stroinovskis priima Kenės principą — vyriausioji valdžia turi būti viena ir nepriklausoma nuo bet kieno privatinių interesų įtakos, tačiau

¹⁴ Kenė gerai žinojo, kad jo rekomenduojamas vieningas žemės mokestis susidurs su žemvaldžių pasipriešinimu. Aiškindamas žemės savininkų, aristokratijos egoistinius interesus, jis tiesiog pažymi, kad šie, turėdami vyriausią valdžią savo rankose, stengtųsi išvengti savo valdų apdėjimo mokesčiais, bet nustatytų mokesčius, kurie nuskurdintų tautą. (Ф. Кенэ. Выбранные мѣста, вып. VI, М., 1896).

¹⁵ Ten pat, 69 psl.

„Prigimtinėje teisėje“ veltui ieškotume panašios Kenės agitacijos absoliutinės monarchijos naudai; čia visiškai nerasime net termino „monarchas“ (arba „karalius“). Valdymo formos klausimą J. Stroinovskis glaudžiai sieja su konkrečiomis kiekvienos nacijos gyvenimo sąlygomis. Jis pabrėžia: „Tik pažinus politinius tautos išsipareigojimus, galima spręsti, kam ir kokia forma bei sudėti tauta iš tikrųjų gali patikėti vyriausiąją valdžią, nes, gerai žinant politines sąlygas ir išsipareigojimus, galima aiškiai matyti, kokios formos ir sudėties vyriausybė tautai gali užtikrinti, kad visuomeniniai reikalai, dėl kurių aukščiausioji vyresnybė ir atsiranda tautoje, visuomet bus sėkmingai atlikti“¹⁶. Kam bebūtų pavesta vyriausioji valdžia — vienam asmeniui ar organui, susidedančiam iš tam tikro skaičiaus asmenų, — ji privalo remtis principais, neprieštaraujančiais natūralinei santvarkai ir iš jos išplaukiančioms tautos ir vyriausiosios valdžios tarpusavio pareigoms bei teisėms¹⁷. Šios teisės ir pareigos, pasak J. Stroinovskio, turi būti įstatymiškai įformintos ir paskelbtos visai tautai: jas J. Stroinovskis vadina „politiniais tvarkos įstatymais“, skirtingai nuo „civilinių tvarkos įstatymų“, kurie skirti atskirų visuomenės narių tarpusavio santykiams reguliuoti.

Tokiu būdu, Kenė natūralinės santvarkos principus paveda atstovauti monarchui, tuo tarpu J. Stroinovskis drąsiai (ir visai logiškai) paverčia juos pagrindiniu tautos įstatymu — įformina konstitucijos paragrafais, apribojančiais tiek atskirų visuomenės narių, tiek ir pačios vyriausiosios valdžios valią. Toks klausimo sprendimas ne visiškai sutiko su prancūzų fizokratų mintimis (o joms, kaip jau minėta, J. Stroinovskis stengėsi būti ištikimas), bet užtai ryškiai atspindėjo vietines politines sąlygas.

Nuo seno Lietuvos—Lenkijos valstybėje buvo įsigalėjęs renkamojo karaliaus institutas, kuris sudarė sąlygas bajorams plėsti savo teises ir apriboti karaliaus valdžią. XVIII a. centrinė karaliaus valdžia negalėjo pati spręsti vidaus ir užsienio problemų. Ji buvo priklausoma nuo seimo, kuriame kiekvienas bajoras veto teise lengvai galėjo sužlugdyti bet kokią karaliaus pasiūlymą. Todėl XVIII a. pabaigoje, kilus žymesniam visuomenės reformavimo judėjimui, vyriausiosios valdžios klausimas, kaip bendros valstybės stiprinimo problemos sudėtinė dalis, tapo vienu iš pagrindinių įsiliepsnojusios polemikos objektų¹⁸.

Reformininkai reikalavo pakeisti karaliaus rinkimo tvarką, padaryti galą bajorų anarchijai ir sustiprinti centrinę vyriausiąją valdžią. Tačiau, vieningai reikalaudami sustiprinti centrinę valdžią, tuo pat metu jie skilo dar į kelias grupes, nesutardami dėl reformų metodų. Išsiskyrė monarchistinė grupė, kuri siekė įvesti paveldimą monarchiją ir, iš tikrųjų, reiškė egoistinius karaliaus dvaro interesus. Kita reformininkų dalis, žymiai po-

¹⁶ NPP, 77—78 psl.

¹⁷ Kaip ir kiti fiziokratai, J. Stroinovskis teisingai suprato, kad viena iš pagrindinių valstybės (vyriausiosios valdžios) funkcijų yra apsaugoti privatinę nuosavybę nuo galimų užsienio ir vidaus pasikėsinimų. Tam tikslui, J. Stroinovskio nuomone, visuomenė privalo suteikti vyriausiajai valdžiai pakankamai jėgų ir lėšų.

¹⁸ Lietuvos TSR istorija, I t., V., 1957, 343—344 psl.

puliarsnė, linko į respublikonizmą; stiprios valdžios pagrindu buvo laikomas konstitucinių laisvių išplėtimas. Karaliaus institutą (paveldimą) jie taip pat numatė palikti (jis buvo laikomas tam tikra valdžios pastovumo garantija), tačiau praktinę karaliaus reikšmę vykdomojoje valdžioje ir įstatymdavystėje sumažinti, apriboti konstitucija. Respublikonų kryptčiai priklausė žymūs lenkų reformininkai — Kolontajus, Stašicas ir kt.

Minėtų grupių polemika apogėjų pasiekė ketverių metų seimo metu (1788—1792), tačiau nėra abejonės, kad joje svarstyti klausimai iškilo žymiai anksčiau. J. Stroinovskis, rašydamas savo knygą, negalėjo nejausti šios politinių ginčų įkaitintos atmosferos, kurioje kiekvienas viešas pasisakymas dėl vyriausiosios valdžios (tuo labiau spaudoje) neišvengiamai tapdavo partišku. Dogmatiškas Kenės principų laikymasis šiuo atžvilgiu būtų reiškęs monarchistinių tendencijų stiprinimą. J. Stroinovskis tada būtų išreiškęs siaurus monarchistinės grupės interesus. Tai būtų buvęs lengviausias ir kartu šabloniškiausias Kenės sistemos taikymas vietinėmis sąlygomis. Tačiau, kaip galima spręsti iš minėtų „Prigimtinės teisės“ minčių, J. Stroinovskis nebuvo monarchistų šalininkas. Grįžtami smerkdamas tuometinės vyriausiosios valdžios bejėgiškumą bei bajorų anarchiją, J. Stroinovskis žiūri daug plačiau: stiprios, nuo atskirų klasinių interesų įtakos nepriklausomos valdžios pagrindu jis laiko konstitucinę santvarką, o pačią vyriausiosios valdžios formą — konkrečių kiekvienos tautos sąlygų dalyku. Tokiu būdu, J. Stroinovskis iš esmės stoja į reformininkų — respublikonų pozicijas.

Visa tai rodo, kad J. Stroinovskis, reikalui esant, neapsiribodavo Kenės iškeltais principais, bet mokėjo juos kūrybiškai taikyti konkrečiomis Žečpospolitos sąlygomis¹⁹.

* *

*

J. Stroinovskio pažiūros į baudžiavinį ūkį turi pirmąją reikšmę, sprendžiant fiziokratų socialinio vaidmens Lietuvoje (XVIII a. pabaigoje) klausimą.

Jau minėta, kad Kenės sistema Lietuvoje (kaip ir Lenkijoje) priklausė reformoms pritariančios visuomenės dalies ideologiniam arsenalui. Tuo pačiu nusakoma ir pati bendriausioji J. Stroinovskio propaguojamų idėjų įtaka visuomeniniam Lietuvos vystymuisi. Tačiau, gilinantis į šį klausimą, reikia atsižvelgti į konkrečias socialines-ekonomines Lietuvos sąlygas, į paties fiziokratizmo dvilypumą (buržuazinį turinį ir feodalinę formą), pagaliau, ir į teorinius „Prigimtinės teisės“ niuansus.

Pirmiausia reikėtų išryškinti J. Stroinovskio požiūrį į baudžiavinių valstiečių padėtį.

Sekdamas Kene, J. Stroinovskis ekonominį visuomenės pagrindą mato klestinčiame žemės ūkyje. Štai J. Stroinovskio kredo žemės ūkio gamybos klausimu: „Iš tikrųjų galima sakyti, kad tautos žemės ūkis klesti tik tada,

¹⁹ Dėl to negalima sutikti su A. Onkeniu, kuris, apibendrinamas visą fiziokratų mokyklą užsienyje, tvirtina, kad ji buvusi bespalvė ir šabloniška (Dr. *August Oncken*. Politinės ekonomijos istorija, I d., K., 1932, 444 psl.).

kai pagrindiniai žemės investavimai pasiekia aukščiausio tobulumo, kai atsiranda pakankamai tikrų, mūsų supratimu, žemdirbių, kai šie žemdirbiai yra pasiturintys, gerai apsirūpinę pirminiams investavimams reikalingomis lėšomis ir gali daryti pakankamus kasmetinius investavimus, kai visos žemės yra padalintos į tinkamo dydžio palivarkus, kurie yra naudingiausiai tvarkomi ir kaip galima geriau įdirbami, kai tiek darbo, tiek ir kiti gyvuliai yra geros veislės ir jų laikoma daug, kai yra naudojamos mašinos ir įrankiai, tobuliną ir trumpiną darbą, galų gale, kai visų žemės ūkyje dirbančių žmonių pragyvenimo lygis yra geras ir užtikrintas“²⁰.

Žinoma, J. Stroinovskis negalėjo nepastebėti, kad Kenės piešiamas fermerio (iš esmės — žemės ūkio kapitalisto) socialinis tipas, mechaniškai perkeltas į Lietuvos sąlygas, būtų netekęs realaus pagrindo: Lietuvoje žemvaldžiai (dvarininkai) dažniausiai patys tvarkydavo savo dvarų ekonominius reikalus, tuo tarpu valstietis negalėjo vaidinti fermerio vaidmens — tam jis nebuvo subrendęs nei ekonomiškai, nei sociališkai. Todėl „Prigimtinėje teisėje“ ir nebandoma kurios nors iš vietinių socialinių grupių priskirti fermerių klasei. Aukščiau minėtos J. Stroinovskio mintys apie žemės ūkio gamybą bei materialinę žemdirbių padėtį pasirodo greičiau kaip programa ateičiai, pavyzdys, kuriuo turi sekti Lietuvos žemės ūkis. Tačiau tai visiškai nereiškia, kad Kenės sistema Lietuvoje prarado socialinį atspalvį: visas J. Stroinovskio fiziokratinų principų arsenalas, pabrėžiantis vaisingosios — žemdirbių — klasės reikšmę visuomeninio produkto reprodukcijai ir sudievinų natūralinės santvarkos dėsnų jėga reikalaujantis užtikrinti pakankamas ekonomines sąlygas šios klasės gerbūviui, dabar turėjo veikti, tam tikra prasme, ir baudžiavinių valstiečių naudai — kad ir netiesiogiai, tačiau logiškai parodyti visuomenei sunkią, beteisišką Lietuvos valstiečių buittį. Šį momentą dar labiau sustiprina nesutaikomas J. Stroinovskio požiūris į asmeninę-baudžiavinę valstiečių priklausomybę.

Sekdamas Kene, J. Stroinovskis pabrėžia, kad visi žmonės turi vienodą prigimtį, lygią teisę į asmeninę ir privatinę nuosavybę. Iš tikrųjų „Prigimtinėje teisėje“ šiuo atžvilgiu randame gryną buržuazinę ideologiją. Tai ypač ryšku, aiškinant žmonių nelygybės priežastis. J. Stroinovskis rašo: „... Žmonės nėra ir negali būti tarpusavyje lygūs amžiumi, daugiau ar mažiau išstobulintomis dvasinėmis ir fizinėmis jėgomis, atskiromis savybėmis ir talentais, įgytu žemės turtu, tiek kilnojamu, tiek ir nekilnojamu“²¹. Tačiau šitokia nelygybė (ji vadinama atsitiktine), J. Stroinovskio nuomone, nėra neteisinga ar prieštaraujanti žmogaus prigimčiai, nes ji nepriklauso nuo žmogaus valios arba „išplaukia iš moralinių visiems žmonėms būdingų priedermių“²². Neteisingais ir žalingais reikia laikyti tuos žmonių nelygybės atvejus, kurie išplaukia iš klaidingų įsitikinimų arba kuriuos sąlygoja netobuli, žmonių sukurti įstatymai.

Šios mintys yra teorinės išeities pozicijos. Remdamasis jomis, J. Stroinovskis atakuoja feodalinės valstiečių priklausomybės institutą. Negalima

²⁰ NPP, 197.—198 psl.

²¹ Ten pat, 50 psl.

²² Ten pat, 51 psl.

susilaikyti čia nepacitavus šių J. Stroinovskio minčių: „...Kada klaidingi vaizdiniai, nuomonės, papročiai ir žmonių parėdymai užtrina tikrą, prigimtine lygybę, — rašo J. Stroinovskis, — išnaikina žmonėse įgimus tarpusavio palankumo, pagarbos ir gailesčio jausmus, kada tai ima temdyti prigimtinio teisingumo ir labdarybės taisykles, kada vieni, tardamiesi esą kitokios negu visi žmonės kilmės, prisiskiria sau priedermes, kurios jiems nepriklauso nei iš prigimties, nei pagal susitarimą, ir nori, kad kiti sutiktų jiems atlikti tokias pareigas, kurių šie nei iš prigimties, nei pagal savanorišką susitarimą pripažinti negali; tokia nelygybė bet kurioje visuomenėje yra žmonių veiklos, smurto bei neteisingumo rezultatas ir dėl to yra visiškai priešinga prigimčiai, visai visuomenei žalinga ir niekam tikrai ir pastoviai naudinga negali būti“²³.

Zinoma, J. Stroinovskis klaidingai feodalinį nelygiateisiškumą kildina, tarp kitko, ir iš įsitikinimų. Tačiau šiuo atveju ne tai svarbu. Svarbu, kad J. Stroinovskis Vilniaus universiteto auditorijoje naudojo fiziokratų teoriją feodalinės jurisdikcijos pagrindams kritikuoti. Nors ši kritika buvo grynai etinio pobūdžio, dar gerokai ribota, vis dėlto ji suvaidino tam tikrą vaidmenį stiprinant antibaudžiavines nuotaikas Lietuvoje. Reikalaudamas asmeninės laisvės baudžiaviniams valstiečiams, J. Stroinovskis, objektyviai paėmus, agituoja už sąlygas, būtinas kapitalistiniams gamybiniais santykiams vystytis. Panašiai gali būti apibūdintos kai kurios J. Stroinovskio rekomenduojamos valstybės pajamų naudojimo schemos pusės, žemės ūkio gamybos tobulinimo reikalavimas, propaganda už visuotinį švietimą, nekalbant jau apie tokius momentus, kaip ekonominės laisvės gynimas ir reikalavimas mokesčius perkelti ant žemės savininkų pečių²⁴.

Tačiau toks vertinimas (atsižvelgiant vien tik į buržuazinius fiziokratinės teorijos momentus) būtų gana vienpusiškas. Negalima pamiršti, kad fiziokratizmo skeleidėjais Lietuvoje buvo, pirmiausia, feodalų klasės atstovai, o priėmė jie šią teoriją todėl, kad joje šalia buržuazinio branduolio buvo daug teorinių teiginių, įteisinančių valdančiosios, feodalinės klasės interesus, pagrindžiančių kai kurias šios klasės vykdomas ekonominės politikos priemones. J. Stroinovskis, aišku, taip pat buvo veikiamas panašių tendencijų. Be to, nereikia užmiršti, kad jis buvo dvasininkas, gyvenimo

²³ Ten pat, 51—52 psl.

²⁴ Nagrinėjant fiziokratizmo įtaką Lietuvos visuomeniniam gyvenimui, negalima nepaminti ekonominėje literatūroje pabrėžiamo fakto: 1789 m. ketverių metų seimas nustatė vadinamąjį „ofiaros mokesčių“, kurio principai, bendrai paėmus, labai priminė Kenės siūlomą mokesčių rinkimo tvarką. Pagal minėtą nutarimą buvo nustatytas pastovus mokesčių ir pajamų santykis. Slėkta turėjo mokėti 10% nuo pastovių metinių pajamų, o dvasininkai — 20. Prie šio mokesčio nustatymo, aišku, prisidėjo fiziokratizmo šalininkai Žečpospolitoje. Tačiau vargu ar jų teoriniai įrodinėjimai padarė čia lemiamos įtakos. Greičiau „ofiaros mokesčių“ nustatyti privertė pats gyvenimas. Viešpataujanti feodalinė klasė, norėdama išlaikyti savo politinę nepriklausomybę, siekė padidinti kariuomenės skaičių, o tam reikėjo nemaža lėšų, kurių iš nuskurdusių baudžiavinių valstiečių papildomais tiesioginiais mokesčiais nebebuvo galima išspausti. „Ofiaros mokesčiai“, galima sakyti, buvo bandymas perskirstyti valstybės naudai tam tikrą dalį pridedamojo produkto, kurį gaudavo dvarininkai ir dvasininkija, išnaudodama baudžiavinius valstiečius.

pabaigoje išventintas vyskupu. Ši aplinkybė, gal būt, ir yra to „Prigimtinė teisei“ būdingo akademiško šaltumo priežastis. Kiti fiziokratai, kaip A. Poplavskis arba fiziokratizmui artimas H. Kolontajus, savo raštuose atvirai nurodo sunkią vietinių valstiečių padėtį ir tiesiog reikalauja ją pagerinti. Tuo tarpu „Prigimtinėje teisėje“ nieko panašaus nerasime. Čia viešpatauja gryna teorija, kuri panašių dalykų gali reikalauti tik netiesioginiu būdu.

Minėtos aplinkybės nulėmė tai, kad J. Stroinovskis, greta minčių, negiančių baudžiavinės valstiečių priklausomybės tikslingumą, pabrėžė nemaža Kenės sistemos teiginių, ginančių feodalinę žemės nuosavybę. Pvz., žemvaldžių santykį su žemės nuosavybe J. Stroinovskis nušviečia išimtinai gamybinio aspektu. „Kas daro pagrindinius investavimus į niekam dar nepriklausančią žemę, tas teisėtai ir nepriklausomai užima šią žemę, yra jos vaisių šeimininkas, arba įgyja... žemės nuosavybę“²⁵, — sako J. Stroinovskis. Tai pirmoji žemės nuosavybės priežastis. Kas įgyja žemės nuosavybę vėliau, tas grąžina pirmajam savininkui jo padarytus pagrindinius žemės investavimus ir, tuo būdu, teisėtai užima pastarojo vietą. Žemės savininkas pirmaisiais pagrindiniais žemės investavimais paruošia nenaudojamą žemę tolesniam įdirbimui, jis nuolat iš savo gaunamų grynųjų pajamų tam tikrą dalį skiria pagrindiniams žemės investavimams papildyti, tobulinti (čia turima galvoje ūkinių pastatų statyba ir remontas, melioraciniai darbai ir t. t.).

Toks, gamybinio aspektu paremtas, teorinis žemės nuosavybės pagrindas leidžia J. Stroinovskiu nesvyruojant teigti, kad grynasis produktas žymia dalimi — pagrindinių žemės investavimų rezultatas, todėl „teisėtai priklauso žemės savininkui, ir jį savininkai sau išsidera... iš žemdirbių“²⁶. Žemdirbiai, esą, negali reikšti pretenzijų į grynąjį produktą ir dėl to, kad jis yra žemės derlingumo, gamtos dosnumo vaisius.

Šiuose, „Prigimtinėje teisėje“ gana dažnai pasikartojančiuose J. Stroinovskio teiginiuose, galima pastebėti net polemikos pėdsakų. Štai, išdėstęs teorinius žemės nuosavybės pagrindus, J. Stroinovskis, lyg suveddamas ginčo rezultatus, sako: „...Tiek moraliniu, tiek politiniu atžvilgiu bergždi bet kokie priekaištai, priešingos sistemos bei priešiškos nuomonės apie žemės nuosavybės kilmę, teisėtumą, būtinumą ir naudingumą“²⁷. Bendrai paėmus, aukščiau pažymėtos J. Stroinovskio mintys yra būdingos visiems fiziokratams — tuo teoriškai grindžiamas pridedamojo produkto pasisavinimas. Iš esmės jis artėja į kapitalistinei gamybai būdingų reiškinių analizę. Tačiau šie fiziokratizmo teiginiai, perėję per konkrečių, vietinių sąlygų aplinkos veikiamo ekonomisto pažiūras, gavo kiek iškreiptą pavidalą, kitokią socialinę kryptį. Čia mes susiduriame su savotiškai įdomiu reiškiniu — iš esmės buržuaziniai fiziokratizmo teiginiai, pateisiną gamybos priemonių nuosavybę ir pridedamojo produkto pasisavinimą, Lietuvoje, kur dar beveik ne-

²⁵ NPP, 41—42 psl.

²⁶ Ten pat, 166 psl.

²⁷ Ten pat, 43 psl.

buvo kapitalistinės gamybos (tikrąja to žodžio prasme), gynė, pirmiausia, feodalinę žemės nuosavybę.

Panašaus pobūdžio yra ir kai kurie kiti J. Stroinovskio teiginiai. Pavyzdžiui gali būti prekybos vertinimas. „...Pirklio tarpininkavimo paslaugas reikia vertinti pagal pirmųjų pardavėjų ir paskutiniųjų pirkėjų naudą ir interesus“²⁸, — rašo J. Stroinovskis. O toliau šį teiginį sukonkretina reikalavimu užtikrinti „pastovią, kaip galima didesnę daiktų kainą pirmiesiems pardavėjams ir mažesnę — paskutiniams pirkėjams“²⁹. Toks reikalavimas visiškai atitiko Lietuvos dvarininkų interesus, teoriškai jis išreiškė tai, kas praktiškai jau seniai Žečpospolitoje buvo daroma ekonominėje politikoje, pažeidžiant, pirmiausia, pramonės interesus³⁰.

Pagaliau, J. Stroinovskio mintys ir baudžiavinių valstiečių atžvilgiu yra labai ribotos, vienpusiškos. Iškeldamas asmens laisvės lozungą (šis lozungas neatskiriama dalimi įėjo į visus reformininkų projektus), J. Stroinovskis kartu nesiūlo kokios nors konkretnės programos valstiečiams iš baudžiavos išlaisvinti, nieko nesako apie tai, kad baudžiauninkas, gaudamas asmens laisvę, kartu gautų ir žemės nuosavybę. Tokiu būdu, J. Stroinovskis nepakyla aukščiau tų, dar stipriai feodalinės ideologijos veikiamų, liberaliųjų reformininkų, kurie, kad ir suprato reformų būtinumą, tačiau savo projektuose apsiribodavo baudžiauninkų asmens laisvės ir teisinės jų apsaugos nuo nežabotos dvarininkų prievartos bei smurto reikalavimais. Objektiviai imant, įgyvendinus minėtus J. Stroinovskio reikalavimus, baudžiavinis ūkis būtų pasukęs prūsiskuoju kapitalizmo vystymosi žemės ūkyje keliu. O tai pats naudingiausias feodaliniams žemvaldžiams kelias, pereinant į naujus, kapitalistinius gamybinius santykius.

Įdomu pastebėti dar vieną momentą. Stambiųjų žemvaldžių bandymai suintensyvinti žemės ūkio gamybą ir gauti kuo daugiau pridedamojo produkto XVIII a. pabaigoje susidurdavo ne tik su tam tikrais baudžiaviniais institutais, bet ir su darbo jėgos trūkumu. Suteikus asmens laisvę valstiečiams (nesuteikiant žemės), stambieji žemvaldžiai galėtų gauti reikalingą darbo jėgą, kuri patrauktų iš smulkiosios šlėktos žemių³¹. Todėl visiškai suprantamas tas pritarimas, kuriuo sutiko fiziokratų sistemą tam tikri feodalų sluoksniai, nors šioje sistemoje ir buvo griežtai puolamas vienas iš pagrindinių feodalizmo ramsčių — asmeninė valstiečių priklausomybė.

Tokiu būdu, fiziokratizmas Lietuvoje turėjo suvaidinti gana sudėtingą vaidmenį. Objektiviai skatindamas kapitalistinių gamybinių santykių vys-

²⁸ Ten pat, 214 psl.

²⁹ Ten pat, 217 psl. Praktiškai „pirmąjį pardavėją“ ir „paskutinįjį pirkėją“ Lietuvoje dažniausiai atstovavo vienas ir tas pats dvarininkas: pirmuoju atveju jis — javų ir kitų žemės ūkio produktų pardavėjas, antruoju — pramonės gaminių ir kitų prekių pirkėjas.

³⁰ J. Rutkovskis rašo: „Pramonės ir prekybos politikos atžvilgiu seimai ir seimeliai, visų pirma, rūpinosi, tuo, kad galėtų maksimaliai aukštomis kainomis pardavinėti žemės ūkio produktus ir kaip galima žemesnėmis — įsigyti pramonės prekių. Kaip tik šiuo tikslu buvo grindžiama laisvosios prekybos politika, pramonės prekių kainų fiksacija, o taip pat tie reikalavimai, kuriuos amatams pateikdavo vaivados“ (*Я. Рутковский. Экономическая история Польши, М., 1954, стр. 383—384*).

³¹ *Я. Рутковский. Экономическая история Польши, стр. 315—321.*

tymąsi, jis tuo pačiu metu teoriškai įteisino ir feodalinę žemės nuosavybę. Klasiniu požiūriu J. Stroinovskio skleidžiamos idėjos, pirmiausia, gynė kai kurių stambiosios dvarininkijos sluoksnių, o taip pat ir gimstančios buržuazijos interesus. Savo smagaliu ji buvo nukreipta į smulkiosios ir vidutiniosios šlėktos konservatizmą. Ne veltui ši Lietuvos šlėkta labai nepalankiai sutiko „Prigimtinės teisės“ pasirodymą.

Baudžiavinių valstiečių atžvilgiu J. Stroinovskio propaguojami principai, kaip matėme, gana riboti, kartais netgi prieštaringi. Kaip ten bebūtų, juos reikėtų vertinti teigiamai: asmeninės laisvės suteikimas baudžiaviniams valstiečiams, kad ir nesuteikiant žemės nuosavybės, XVIII a. antrosios pusės Lietuvai būtų buvęs toks reiškinys, kuris būtų gerokai pastūmėjęs į priekį visuomeninių santykių vystymąsi.

* *
*

„Prigimtinės teisės“ charakteristika būtų nepilna, jeigu neapartūme kitų autorių įtakos J. Stroinovskiui.

Ekonominės J. Stroinovskio pažiūros formavosi tuo metu, kai buvo jau pasirodę visi pagrindiniai fiziokratų mokyklos veikalai, kai Vakarų Europoje jau buvo iškilęs A. Smitas. Todėl J. Stroinovskiui, be abejonės, turėjo įtakos ne tik Kenės mintys. Čia gali būti pavyzdžiu „Prigimtinės teisės“ puslapiai, skirti kapitalo duodamų pajamų analizei. Pasak J. Stroinovskio, įvairiose verslo šakose naudojamų kapitalų savininkai turi gauti procentus taip: 1) žemvaldžiai — nuo savo padarytų pagrindinių žemės investavimų arba sumos, sunaudotos žemei pirkti, 2) žemdirbiai — nuo pirminių ir kasmetinių investavimų, 3) pramonininkai ir amatininkai — nuo gamybai sunaudoto kapitalo³². Pagaliau, nors J. Stroinovskis, kalbėdamas apie pirklių pajamas, tiesiogiai ir nemini procento nuo jų sunaudoto kapitalo, tačiau jo formulavimas nėra tolimas nuo tokio teiginio³³. Panašaus labai išsivysčiusios kapitalistinės gamybos faktų apibendrinimo nerasime ir Kenės raštuose. Šiuo požiūriu reikia pripažinti tam tikrą Tiurgo įtaką J. Stroinovskiui. Tiurgo to meto sąlygomis gana gerai suprato kapitalistinės gamybos dėsningumus. Pagal jo sistemą, pelną, kaip darbo užmokestį, gauna funkcionuojantys kapitalistai — pramonininkai, fermeriai, prekybininkai. Be to, visi jie, o taip pat ir likusieji kapitalų savininkai — žemvaldžiai, skolinamojo kapitalo atstovai, — priklausomai nuo naudoto kapitalo dydžio, gauna dar procentą — grynai kapitalo pajamas. Šis procentas Tiurgo sistemoje vaidina panašų vaidmenį kaip vidutinis pelnas marksis-

³² Apie tai galima spręsti iš šių minčių: „...Kiekvieno amatų dirbinio vertė susideda iš medžiagos vertės ir visų šio amato amatininko išlaikymo kaštų vertės; prie to taip pat reikia pridėti pelną, arba procentą, nuo visų iš anksto padarytų išlaidų“ (NPP, 206 psl.). Kaip matyti iš citatos, J. Stroinovskis neskiria procento nuo pelno.

³³ „...Patarnavimas, kurį perpirkliai teikia pirmiesiems pardavėjams ir paskutiniams pirkėjams... be pilno visų kaštų grąžinimo, duoda pelną, arba atpildą“ (NPP, 212 psl.). Perpirkliais J. Stroinovskis laiko pirklius, pirmaisiais pardavėjais — įvairių produktų, skirtų pardavimui, gamintojus, paskutiniaisiais pirkėjais — vartotojus, sau reikalingus produktus perkančius rinkoje.

tinėje teorijoje — jis reguliuoja kapitalų persikėlimą iš vienos gamybos šakos į kitą, žodžiu tai — gamybos regulatorius³⁴. Aišku, J. Stroinovskiui toli iki tokių „niuansų“, tačiau, bendrai paėmus, jis čia artimesnis Tiurgonegu Kenei.

Kadangi A. Smito veikalas „Tautų turtas“ pasirodė 1776 m. (t. y. 9 metais anksčiau už „Prigimtinę teisę“) ir palyginti greitai sudomino visą Europą, netenka abejoti, kad A. Smito teorijos pagrindai galėjo būti žinomi J. Stroinovskiui³⁵. Netiesiogiai tą patvirtina ir kai kurios „Prigimtinėje teisėje“ išreikštos mintys. (Beje, J. Stroinovskis savo veikale niekur nemini A. Smito.) Pavyzdžiui, stambaus ūkio pranašumus, palyginti su smulkiuoju, J. Stroinovskis išplečia ir pramonės sričiai³⁶. Iš vyriausiosios valdžios reikalaujamas visokeriopai skatinti žemės ūkio gamybą, jis laiko galimu ir tai, kad valstybė nuo kitų jos reikalų liekančias laisvas lėšas investuotų į pramonę, t. y. steigtų valstybines manufaktūras, perdirbančias vietines žaliavas. Žinoma, jis kartu reikalauja neteikti toms manufaktūroms kokių nors privilegijų, galinčių jas išskirti iš kitų panašaus pobūdžio privatių įmonių³⁷. Kartais J. Stroinovskio knygoje galima pastebėti net ir polemikos prieš A. Smitą, tačiau konkretesnių formų ji neįgyja. Svarstydamas, ką reikia laikyti politinės ekonomijos objektu, J. Stroinovskis, tarp kitko, pažymi: „Politinės ekonomijos aiškintojai paprastai kalba apie krašto žemdirbystę, pramonę, amatus, vidaus ir užsienio prekybą, apie gyventojus, pinigus, tautos turtą ir t. t.“³⁸ Toliau J. Stroinovskis pažymi, kad teisingai suprasti tuos dalykus bus galima tik tada, kada bus pažinta natūralinė santvarka, sudaranti sąlygas prigaminti žmogui būtinų reikmenų ir juos paskirstyti, t. y. politinę ekonomiją apibrėžia pagal fiziokratinę metodologiją. Šiuo požiūriu visiškai teisingai pastebi J. Marchlevskis, kad, kalbėdamas apie „politinės ekonomijos aiškintojus“, J. Stroinovskis turi galvoje A. Smitą³⁹.

Vienok A. Smitui artimesnės tik kai kurios J. Stroinovskio mintys, kurios neišeina iš bendrų fiziokratizmo principų; jos patvirtina tai, kad J. Stroinovskis žinojo A. Smitą, bet ne tai, kad šis darė jam įtakos (įtakos ta prasme, kad priverstų atsitraukti bent vienu klausimu nuo fiziokratizmo pozicijų). Todėl nesinorėtų sutikti su ekonominėje literatūroje paplitusia nuomone, esą, A. Smitas turėjo žymios įtakos J. Stroinovskiui. Tokią tezę iškėlė J. Marchlevskis savo darbe „Fiziokratizmas senojoje Lenkijoje“⁴⁰. A. Onkenas, remdamasis šiuo darbu, minėtą tezę perkėlė

³⁴ A. R. J. *Turgot*. O tworzeniu i podziale bogactw, Warszawa, 1927.

³⁵ Čia turime galvoje „Prigimtinės teisės“ rašymo laikotarpį (iki 1785 m.).

³⁶ Kalbėdamas apie pramonės gaminių kokybę ir jų kainų mažinimą, J. Stroinovskis pabrėžia: „Tam reikalui labai padeda įsteigti ir pakankamais kaštais išlaikomi bei surinkiamu patyrimu tvarkomi fabriakai arba manufaktūros, kuriose visoks darbas gali būti tobulesnis, spartesnis ir pigesnis“ (NPP, 208 psl.).

³⁷ NPP, 152—153 psl

³⁸ Ten pat, 154 psl.

³⁹ J. B. *Marchlewski*. Fizjokratyzm w dawnej Polsce, Warszawa, 1897, str. 41.

⁴⁰ J. B. *Marchlewski*. Fizjokratyzm w dawnej Polsce.

į savo veikalą „Politinės ekonomijos istorija“⁴¹. Vėliau ji buvo kartojama daugelio apie J. Stroinovskį rašiusių autorių, ir tas įpareigoja kiek smulkiau apsistoti ties šiuo klausimu — išnagrinėti tuos argumentus, kuriais minėtą tezę pagrindė J. Marchlevskis (kiti autoriai, paprastai, mechaniškai perima pastarojo tezę)⁴².

Pažymėdamas, kad „Prigimtinė teisė“ pasirodė jau A. Smito „Tautų turtui“ išėjus, J. Marchlevskis tvirtina, kad „Stroinovskiui didžiojo škoto įtaka pastebima kiekviename žingsnyje“⁴³. Šia įtaka J. Marchlevskis pirmiausia laiko tai, kad, esą, J. Stroinovskis neiškelia Kenės sistemos postulatų taip tvirtai ir neapeliuojamai, kaip prancūzų fiziokratai didžiausio savo teorijos populiarumo laikais. Čia nurodoma „Prigimtinės teisės“ įžanga, kur J. Stroinovskis prašo skaitytojus neskubėti, taikant gyvenime tas tiesas, kurias jie išskaitys knygoje. Kažkodėl J. Marchlevskis pamiršta tolimesnes įžangos mintis, kurios kaip tik ir paaiškina, kodėl, „Prigimtinės teisės“ autoriaus nuomone, nereikia skubėti, taikant gyvenime tiek šiame, tiek ir kituose panašaus turinio veikaluose išdėstytus teorinius principus. Jis sako, kad, paprastai, toks skubus taikymas, nesuvokus visų mokslo pagrindų, visapusiškai neatsižvelgus į visas aplinkybes, esti klaidingas ir praktiškai būtų žalingas...“; o antra, „tie, kurie pagal tokį netobulą taikymą sprendžia apie principų teisingumą ar klaidingumą, patys nutolsta nuo jų esminio pažinimo ir kitus įžeidžia“⁴⁴. Pacituotos mintys aiškiausiai įrodo ne J. Stroinovskio abejojimą ar rezervuotumą fiziokratizmo principų atžvilgiu, kaip linkęs manyti J. Marchlevskis, bet blavių realių sąlygų reikšmės įvertinimą, taikant teoriją gyvenime. Panaši pozicija nebuvo svetima ir pačiam Kenei⁴⁵.

Vienu iš ryškiausių A. Smito įtakos J. Stroinovskiui pavyzdžių J. Marchlevskis laiko „Prigimtinės teisės“ I dalies skyrelį „Apie mainus“. „Šiam skyriui, — sako J. Marchlevskis, — besąlygiškai turėjo įtakos Smitas, nes jame vartojamoji vertė atskiriama nuo mainomosios, nurodoma, kad ši pastaroji priklauso nuo gamybos kaštų ir konkurencijos, akcentuojamas skirtumas tarp vertės ir kainos, žodžiu, čia turime visapusišką vertės teoriją“⁴⁶.

J. Stroinovskis iš tikrųjų kalba apie visus šiuos dalykus, tačiau, prieš darydami iš to vienokias ar kitokias išvadas, pažiūrėkime, kaip jis pats interpretuoja vertės ir jos faktorių analizę.

⁴¹ Dr. *August Oncken*. Politinės ekonomijos istorija, 441 psl.

⁴² S. Dzievulskis minėtos tezės naudai iškelia mintį, kad pakartotinai „Prigimtinės teisės“ leidimai įgalino daryti pakeitimus ir papildymus. (*St. Dzievulski*. Polska myśl ekonomiczna na wszechnicy Wileńskieij, Warszawa, 1920, str. 16). Šis teiginys visiškai neturi pagrindo. Skirtumai tarp „Prigimtinės teisės“ pirmojo ir paskutiniųjų leidimų lenkų kalba (III ir IV) yra minimalūs ir neesminiai. Paskutinių leidimų (palyginti su pirmuoju) II dalyje trūksta vieno paragrafo — skyrelio apie teismo organų veiklos principus; nežymiai sutrumpinta.

⁴³ *J. B. Marchlewski*. Fizjokratyzm w dawnej Polsce, str. 38.

⁴⁴ NPP, „Autor do czytelnika“ (I laidos įžangos puslapiai nesunumeruoti).

⁴⁵ Dr. *August Oncken*. Politinės ekonomijos istorija, 422 psl.

⁴⁶ *J. B. Marchlewski*. Fizjokratyzm w dawnej Polsce, str. 39.

Pirmasis vertės faktorius — „fizinė daiktų vertės priežastis yra jų naudingumas“⁴⁷. Čia J. Stroinovskis pažymi vartojamąją vertę, tačiau, pasak jo, ši daikto savybė apibrėžia ir vertės dydį, nes „daiktų naudingumas yra ne tik jų vertės šaltinis, bet ir didesnės ar mažesnės vienu daiktų vertės priežastis kitų daiktų atžvilgiu“⁴⁸.

Kita aplinkybė, apsprendžianti vertės dydį, yra gamybos kaštai. Tačiau šis faktorius, J. Stroinovskio nuomone, mažai atsiliepia dėl šių dviejų momentų, iš kurių pirmas — „mažesnis ar didesnis vienos rūšies daiktų gausumas, palyginti su kitų rūšių daiktais“⁴⁹ (čia taip pat būtina atsižvelgti į suvartojimą), antras — konkurencija.

Kainą J. Stroinovskis apibrėžia taip: „Vieno daikto vertė, išreikšta kito verte, vadinama kaina...; du mainomi daiktai vienas kitam yra kaina, nes kiekvienas savo verte išreiškia ir pažymi kito vertę“⁵⁰.

Bendrai paėmus, aukščiau pateiktose „Prigimtinės teisės“ ištraukose pažymėti santykinės vertės faktoriai (o kaip tik apie tai J. Stroinovskis daugiausia ir kalba) yra jau puikiai žinomi, o be to, žymiai geriau, kiek leido fiziokratų metodologija, išaiškinti Kenės ir jo pasekėjų raštuose. Tas ypač pasakytina apie J. Stroinovskio vartojamosios vertės, kaip vieno iš santykinės vertės faktorių, charakteristiką, kuri pagrįsta labai paviršutiniškais reiškiniais. Panašaus paviršutiniškumo nerasime Kenės veikaluose. Kenė taip pat skiria santykinę vertę nuo vartojamosios, tačiau visiškai pagrįstai pastarosios nepaverčia santykinės vertės faktoriumi⁵¹.

Tokiu būdu, visais čia minėtais klausimais A. Smitas nebuvo J. Stroinovskio mokytoju: niekas iš to, ką A. Smitas, palyginti su ankstesniaisiais teoretikais, davė naujo vertės analizei (pvz., darbo vertės teorija), neatsispindi „Prigimtinėje teisėje“, o tai, kas A. Smito knygoje kalbama apie pasiūlas ir paklausas, konkurenciją ir pan., bendrais bruožais jau buvo nubrėžta prancūzų fiziokratų raštuose; to, kaip matyti iš „Prigimtinės teisės“, visiškai užteko J. Stroinovskiui.

Tačiau, gal būt, A. Smitas turėjo J. Stroinovskiui tam tikros metodologinės įtakos, t. y. paskatino pastarąjį sukcentruoti atskirame skyriuje visą medžiagą vertės klausimais. Vargu ar bus teisinga ir ši mintis, prisiminus, kad vertės analizei nėra atskiro skyriaus ir pačiame „Tautų turte“; šis klausimas eina per visą A. Smito knygos pirmąją dalį, teoriniai teiginiai apie vertę čia perpinami kitais klausimais ir be galo gausia faktine medžiaga.

Vadinasi, J. Marchlevskio argumentai dėl žymios A. Smito įtakos J. Stroinovskiui neturi pakankamo pagrindo. J. Marchlevskis aiškiai perdėjo A. Smito poveikį „Prigimtinės teisės“ autoriui.

⁴⁷ NPP, 45 psl.

⁴⁸ Ten pat, 45—46 psl.

⁴⁹ Ten pat, 47 psl.

⁵⁰ Ten pat, 48—49 psl. Palygink su Tiurgo: „... Kiekviena prekė yra tam tikro bet kurios kitos prekės kiekio ekvivalentas, kuris gali būti laikomas ją reprezentuojančiu ženklų“ (A. R. J. *Tiurgot*. O tworzeniu i podziale bogactw, str. 36).

⁵¹ Ф. Кенэ. Выбранные места, стр. 106.

* *
* *

Nagrinęjant Lietuvos fiziokratų, įdomu būtų išryškinti kito Vilniaus universiteto profesorius — S. Malevskio ekonomines pažiūras. S. Malevskiui dėstant politinę ekonomiją (iki 1810 m.), netgi Vilniuje, toje paskutinėje fiziokratizmo tvirtovėje, jau nebebuvo galima nei nutylėti, nei nuneigti A. Smito teorijos. Lietuvos ir Lenkijos fiziokratų, gindami savo teoriją, buvo linkę suderinti Smito ir Kenės teiginius, pabrėžti bendras šių autorių mokslo puses; čia jie nukrypavo net į eklektiką. Žymiausias tokio bandymo pasireiškimas buvo Valerijono Stroinovskio knyga⁵². Panašių tendencijų buvo ir Vilniaus universitete.

Tarp paskelbtų 1805 m. Vilniaus universiteto konkursinių temų randame ir tokią: „Parodyti (analizuojant politinę ekonomiją) tuos punktus, kuriuose sąvokos, sudarančios šio mokslo pagrindus, Adomo Smito ir daktaro Kenės sąsąjose tarpusavyje sutinka, ir tuos, kuriuose skiriasi arba visiškai viena kitai prieštarauja. Išdėstant pareikšti minčių, kurios padėtų tobulinti politinės ekonomijos mokslą“⁵³. Ši J. Stroinovskio iniciatyva pasiūlyta tema taip pat reiškia bandymą tam tikra prasme suartinti A. Smito ir Kenės teorijas. Reikia manyti, kad šios tendencijos, o taip pat vykusį 1803—1810 m. kovą tarp fiziokratų ir A. Smito šalininkų dėl politinės ekonomijos katedros⁵⁴, negalėjo neatsiliepti S. Malevskio dėstymui.

Deja, apie paties S. Malevskio pažiūras šiandien nieko konkretnesnio negalime pasakyti, nes jis nepaliko žymesnių ekonominių darbų. Yra išlikusi tik S. Malevskio sudaryta prigimtinės teisės kurso programa, iš kurios galima spręsti, kad jos autorius dėstymo tvarka ir pagrindiniais pačios disciplinos principais stengėsi nenukrypti nuo „Prigimtinėje teisėje“ nubrėžtų gairių⁵⁵. Jis nepakeitė šio požiūrio ir po to, kai politinė ekonomija buvo išskirta į atskirą kursą⁵⁶.

Vis dėlto yra išlikusių netiesioginių šaltinių, kurie rodo, kad S. Malevskiui galėjo būti artimos ir A. Smito pažiūros. Čia galima paminėti protokolo ištrauką apie studento Boleslovo Kontrimo kandidato laipsnio egzaminus.

⁵² *Ekonomika powszechna krajowa narodów przez Walerijana Strzemien Stroynowskiego, Warszawa, 1816.*

⁵³ *J. Bieliński. Uniwersytet Wileński, t. II, str. 779.*

⁵⁴ Smulkiau su šiuo klausimu galima susipažinti darbe *A. Grodek. Katedra ekonomji w Wilnie, 1803—1831, Warszawa, 1933.*

⁵⁵ Programoje sakoma: „...Pirmiausia išdėstys visa tai, kas susiję su amžiniais dėsniais, kurie reguliuoja pačių žemės vaisių, paprastai turtais vadinamų ir reikalingų įvairiam žmonių vartojimui, atsikūrimo tvarką; po to atskiruose skyriuose išdėstys piliečių pareigas, siekdamas tiek savo, tiek ir bendros gerovės“ (*Prospectus lectionum publicarum in Alma Universitate scientiarum vilenensi ad Instaurationem studiorum. Ex Anno 1798 in Annum 1799*).

⁵⁶ 1805—1806 m. m. programoje sakoma: „Profesorius dėstys... politinę ekonomiją tokia tvarka, kokia išdėstyta Jeronimo Stroinovskio veikaluose“ (*Prospekt lekcyi w Imperatorskim Uniwersytecie Wileńskim od 1-go septembra w roku MDCCCV Do XXX Junii w roku MDCCCV dawać się maiących*).

Politinės ekonomijos egzaminatorius S. Malevskis pateikė egzaminuojamajam tokius klausimus: „1) Kaip pasiskirsto piniginiai kapitalai, 2) kokie yra kapitalai ir kaip jie gali būti naudojami, 3) kas yra procentas, 4) ar jie (procentai. — A. M.) teisėti“⁵⁷.

Pirmasis iš šių klausimų atrodo gana „fiziokratiškai“, paskutiniai du — daugiau ar mažiau „neutralūs“, tuo tarpu antrasis — labai primena A. Smito metodologiją.

Šio teiginio naudai galima pažymėti dar I. Danilevičiaus straipsnio apie I. Oldakovskį teiginį, kad pastarasis „politinę ekonomiją, prof. Malevskiui sumaniai ją dėstant, taip pamėgo, kad netrukus pats Smito veikalą sutrumpintu, mokykloms pritaikytu pavidalu išvertė į lenkų kalbą“⁵⁸. Vadinasi, S. Malevskis turėjo kokiu nors būdu (dėstydamas) sužadinti savo mokinio susidomėjimą A. Smitu.

Atsižvelgiant į aukščiau minėtas aplinkybes ir šiuos šaltinius, galima būtų tvirtinti, kad ir S. Malevskis sekė V. Stroinovskio pavyzdžiu. Tokiu atveju jo dėstoma ekonominė teorija pasirodytų savotiško Kenės ir A. Smito teorijų hibrido forma. Vis dėlto galutinai įrodyti tokiam tvirtinimui, kaip ir jam paneigti, trūksta faktinės medžiagos.

A. Smito teorija

A. Smito teorijos įsigalėjimas Vilniaus universiteto politinės ekonomijos katedroje sutapo su tolesnio baudžiavinio ūkio prieštaravimų gilėjimo bei kapitalistinių pramonės įmonių augimo Lietuvoje laikotarpiu.

Liberaliai nusiteikusiųjų dvarininkų tarpe stiprėjo reikalavimas reformuoti baudžiavinį ūkį, atleisti valstiečius nuo baudžiavinės priklausomybės. Šis reikalavimas 1817 m. viešai nuskambėjo Vilniaus gubernijos bajorų seimelyje.

Pakito ir feodalų klasės požiūris į pramonę bei prekybą. Dar 1791 m. Žečpospolitoje buvo priimtas įstatymas, kuris oficialiai leido bajorams verstis prekyba, nerizikuojant dėl to netekti bajoro vardo. Dvarininkų tarpe XIX a. pradžioje vis daugiau domimasi pramonine veikla, spaudoje vis dažniau pasigirsta balsų, raginančių investuoti savo kapitalus į pramonę.

Miestuose, ypač po 1812 m. karo, atsiranda ir kapitalistinių įmonių, naudojančių samdomąjį darbą. Vilniuje 1825 m. jau buvo 15 smulkių drobės audyklų (dirbo 78 darbininkai), 31 odos dirbtuvė (70 darbininkų), 16 žvakių dirbtuvių. Daugumas šiose dirbtuvėse dirbusių darbininkų buvo samdomi⁵⁹.

Tokiu būdu, ekonominis Lietuvos išsivystymas XIX a. pradžioje jau sudarė tam tikras prielaidas A. Smito teorijai plisti. Tačiau jos vienos, atskirai paimitos, tikrai dar nebūtų įgalinusios A. Smito teorijos pasekėjus už-

⁵⁷ VVU MB rankraščių skyrius. „Miscelanea Oddziału Moralno-Politycznego (1803—1831)“ (tėra išlikusi protokolų dalis; lapai nenumeruoti).

⁵⁸ „Dziennik Wileński“, 1821, Nr. 1, str. 15—16.

⁵⁹ Lietuvos TSR istorija, I t., V., 1957, 401 psl.

imti vadovaujančią vietą Vilniaus universiteto politinės ekonomijos katedroje; dar labai didelį autoritetą universitete turėjo Kenės sistemos šalininkai. Svarbios čia buvo ir kitokios aplinkybės.

Po 1795 m. įvykusio trečiojo Žečpospolitos padalijimo Lietuva (išskyrus Užnemunę) buvo prijungta prie Rusijos. Šis istorinis faktas, turėjęs didelės reikšmės tolimesniam Lietuvos ekonominiam bei socialiniam vystymuisi, atsiliepė ir Vilniaus universitetui. Rusijoje XIX a. pradžioje pradėta nepaprastai domėtis politine ekonomija. 1803 m. patvirtintu reglamentu Mokslų akademija buvo įpareigota nagrinėti, greta kitų mokslų, ir politinės ekonomijos problemas. Politinės ekonomijos disciplina buvo įvedama visose šalies mokyklose (neatsitiktinai tad 1803 m. patvirtintuose naujuose Vilniaus universiteto įstatuose figūruoja ir atskira politinės ekonomijos katedra).

Rusijos universitetuose politinė ekonomija buvo dėstoma pagal A. Smito teoriją, kuri tada Rusijoje buvo nepaprastai populiari. Aišku, Vyriausioji mokyklų valdyba pageidavo, kad A. Smito teorijos pagrindai užimtų atitinkamą vietą ir Vilniaus universiteto politinės ekonomijos katedroje, išstumdami iš čia Rusijoje nepopuliarią Kenės sistemą. Todėl Vilniaus universiteto kuratorius A. Čartoriskis nepritarė tuometinio rektoriaus J. Stroinovskio bandymams palikti politinės ekonomijos katedroje Kenės sistemą. Šis klausimas buvo galutinai išspręstas 1810 m., J. Znoskai pradėjus dėstyti A. Smito teorijos pagrindus.

Vadinasi, A. Smito teoriją paverčiant akademinė disciplina Vilniaus universitete, nulėmė administracinis spaudimas.

Bendrai paėmus, fiziokratų ir Smito teorijos paplitimas Lietuvoje turi bendrų bruožų — abi jos pasiekė Lietuvą jau gerokai pavėlavusios, palyginti su Vakarų Europa. Tiek Kenės sistema, tiek A. Smito teorija savo apibendrinimais pralenkė vietines ekonominio išsivystymo sąlygas. Tačiau Kenės sistema į Lietuvą atėjo gana gryna, tuo tarpu Smito teorija čia pasirodė jau šiek tiek pakitusi. Tam turėjo reikšmės tai, kad A. Smito teorija Lietuvoje labiau pradėta populiarinti tuo metu, kada buvo jau iškilę nemažą vulgariosios buržuazinės politinės ekonomijos autorių, bandžiusių revizuoti kai kuriuos A. Smito teorijos teiginius. Išgarsėja Sėjus, Maltusas. Antra vertus, tuo laikotarpiu iškilo ir D. Rikardo, toliau išvystęs teorinius „Tautų turte“ išdėstytus darbo vertės pagrindus. Žodžiu, politinės ekonomijos vystymasis Lietuvos ekonominio mokslo atstovams teikė gausios medžiagos, iš kurios jie galėjo pasirinkti tai, kas, jų nuomone, geriausiai tiko vietinėms sąlygoms. Nors Lietuvoje ir buvo domimasi įvairiomis naujomis ekonominėmis teorijomis⁶⁰, vis dėlto Maltusui nebuvo pritariama, dėl visiškai su-

⁶⁰ K. Estreicheris nurodo J. Padurą (Padurra Józef), kuris mokėsi Vilniuje ir, be kitų veikalų, buvo išvertęs Sismondžio „Politinės ekonomijos pagrindus“, Bastijos „Ekonominę harmoniją“ (K. Estreicher. Bibliografia Polska XIX stulecia, t. III, str. 339—340). „Dziennik Wileński“, 1825, III t. ir 1826 m. „Historja i literatura“ laidos I tome buvo išspausdinti Sėjaus laišakai Maltusui, kuriuose kritikuojamos pastarojo ir iš dalies Sismondžio pažiūros reprodukcijos klausimais. Čia taip pat reikia pridėti dar gausius vertimus iš Storcho veikalų.

prantamų priežasčių Vilniaus spaudoje nebuvo susidomėta D. Rikardo pažiūromis⁶¹.

Apie A. Smito teorijos pobūdį Vilniaus universitete galima spręsti iš spaudoje paskelbtų J. Znoskos ir J. Vaškevičiaus darbų.

1811 m. J. Znoska išleido knygą „Politinės ekonomijos mokslas“⁶², pagal kurią dėstė studentams politinę ekonomiją⁶³. Deja, autorius ją rašė nesavarankiškai, ir tai menkina knygos reikšmę: iš esmės ją galima laikyti vertimu, o ne originaliu veikalu⁶⁴. Tačiau „Politinės ekonomijos mokslas“ suvaidino tam tikrą vaidmenį — A. Smito idėjos pradėjo labiau skliti Lietuvoje šios knygos dėka. Antra vertus, J. Znoskos knyga yra įdomi ir ekonominės minties Lietuvoje tyrinėtoji: „Politinės ekonomijos mokslas“ leidžia spręsti, kad Lietuvos visuomenė iš karto buvo supažindinama su jau „pataisyta“ A. Smito teorija. Konspektyviai dėstant A. Smito teorijos pagrindus, čia jau stengiamasi užtrinti ribą tarp gamybinio ir negamybinio darbo. Kartu su tuo, kritikuojamas ir A. Smito tautos turto apibrėžimas. Tautos turtui „Politinės ekonomijos moksle“ priskiriamos ne tik materialinės gėrybės, bet ir vadinamosios nematerialios gėrybės, kurias, esą, kuria ir tokie protinio darbo atstovai, kaip valstybės veikėjai, religijos bei moralės mokytojai ir pan.⁶⁵ „Politinės ekonomijos mokslas“ buvo vienintelis J. Znoskos — ekonomisto pasirodymas spaudoje⁶⁶.

⁶¹ Tai, žinoma, nereiškia, kad D. Rikardo pažiūros nebuvo įtrauktos į universiteto politinės ekonomijos katedroje nagrinėjamų klausimų ratą. J. Vaškevičiaus sudarytame temų referatams sąrašė figūruoja ir tokia tema, kaip „Rikardo teorijos apie kapitalus ir jų augimą nagrinėjimas“ (VVU MB rankraščių skyrius. „Miscelanea Oddziału Moralno-Politycznego (1803—1831)“).

⁶² Nauka ekonomii polityczney podług układu Adama Smith przez Jana Znoskę, konsyliarza Narodowego, Nauk wyzwolonych i Filozofii Doktora, wielu Towarzystw uczonych członka, w krótkości zebrana w Wilnie, 1811.

⁶³ Vėliau J. Znoska savo skaitomą kursą išplėtė. 1816—1817 mokslo metų programoje skaitome: „Jonas Znoska... skaitys: 1) politinę ekonomiją siaurąja prasme, o taip pat mokslą apie viešąsias pajamas pagal savo išleistą lenkų kalba trumpą kursą, išdėstydamas atskirai Adomo Smito teoriją ir apibūdindamas naujesnį šio mokslo autorių nuomones; 2) išdėstys mokslą apie prekybą, vadovaudamasis J. Biušo (J. Busch.— A. M.) veikalu“ (Ogłoszenie lekcy w Imperatorskim Uniwersytecie Wileńskim od 1 września w roku MDCCCXVI do XXX czerwca w roku MDCCCXVII dawać się mających...).

⁶⁴ Kaip įrodė A. Grodekas, ši knyga yra Getingeno universiteto profesoriaus Sartorijaus veikalo plagiatas (A. Grodek. Katedra ekonomji w Wilnie, 1803—1831).

⁶⁵ J. Znosko. Nauka ekonomii politycznej, str. 81—88.

⁶⁶ Ekonominėje ir bibliografinėje literatūroje kažkodėl paplito teiginys, kad „Dziennik Wileński“ 1816 m. išspausdino J. Znoskos pranešimą apie politinę ekonomiją, jos istoriją ir sistemas. Tokį nurodymą galima rasti leidinyje „Bibliografia polska XIX stólcia, tom X, przez K. Estreichera“ (Kraków, 1885, str. 85). Tas pasikartoja leidinyje „Materjały do bibliografji ekonomicznej w języku polskim pod redakcją prof. Krzywickiego“ (Warszawa, 1923, str. 18). Matyti, remdamiesi K. Estreicheriu, minėtą teiginį kartoja J. Bielinskis (Uniwersytet Wileński, t. II, str. 518), Dzievulskis (Polska myśl ekonomiczna na wsrechnicy Wileńskiej, str. 31). Iš tikrųjų, šio Znoskos pranešimo istorija tokia. 1816 m. rugsėjo 12 d. įvyko nepaprastas akademinis universiteto posėdis, kuriame Znoska perskaitė savo pranešimą. Posėdyje buvo nubalsuota leisti Znoskai skaityti minėtą pranešimą viešame universiteto posėdyje; tai ir buvo padaryta 1816 m. rugsėjo 15 d.

Po J. Znoskos (nuo 1824 m.) politinę ekonomiją dėstęs J. Vaškevičius paskelbė nemaža darbų. Žurnale „Dziennik Wileński“ buvo išspausdinti gana stambūs straipsniai — „Civilizacijos teorija“⁶⁷ ir „Apie įvairias politinės ekonomijos sistemas“⁶⁸, atskirais leidiniais išėjo „Mokslas apie prekybą“⁶⁹ ir „Bankų istorija“⁷⁰. Be to, J. Vaškevičius pasireiškė ir kaip ekonominės literatūros vertėjas. Jo išverstos pasirodė H. Storcho „Pastabos apie tautos pajamų prigimtį“⁷¹, H. P. Suzanės „Pramonės ekonomikos pagrindai, išdėstyti pokalbių forma“⁷². Minėti darbai, jų tematika, pateikiama teorinė ir faktinė medžiaga rodo didelį J. Vaškevičiaus darbštumą ir erudiciją. Šie darbai įdomūs dar vienu požiūriu — jie priklauso vietinės kilmės ekonomistui: J. Vaškevičius gimė Vilniuje, čia mokėsi ir dirbo, niekur ilgesniam laikui neišvykdamas. Visa tai reikalauja kiek smulkiau susipažinti su jo darbais.

Straipsniai „Civilizacijos teorija“ ir „Apie įvairias politinės ekonomijos teorijas“, kaip galima spręsti iš jų paantraštės, buvo tik ištraukos iš didesnio J. Vaškevičiaus ruošiamo veikalo. Šis veikalas turėjo apimti visą J. Vaškevičiaus universitete skaitytą politinės ekonomijos kursą. Yra žinių, kad dar 1836 m. (t. y. jau uždarius Vilniaus universitetą) J. Vaškevičius tvarkė šio veikalo rankraštį⁷³. Deja, darbas taip ir nebuvo išspausdintas, nors, J. Bielińskiio tvirtinimu, rankraštis buvo visiškai užbaigtas⁷⁴. Tačiau ir minėti straipsniai leidžia spręsti, kaip J. Vaškevičius traktavo kai kuriuos politinės ekonomijos klausimus, kokiais autoriais daugiausia rėmėsi ir pan.

Kaip rodo ir pats pavadinimas, straipsnyje „Apie įvairias politinės ekonomijos teorijas“ nagrinėjami politinės ekonomijos vystymosi klausimai. Autorius charakterizuoja merkantilizmo, fiziokratų ir A. Smito teorijas

(VVU MB rankraščių skyrius „Memorie Rady i 4-ch Oddziałów, r. 1816, I, 325—327). Apie šį viešą universiteto posėdį bei skaitytą jame Znoskos pranešimą ir pranešė „Dziennik Wileński“ (1817, VI t., str. 658). O pats pranešimas niekada nebuvo išspausdintas.

⁶⁷ Teorya Ciwilizacyi. Wyjątek z rękopismu, pod tytułem: krótki zbiór ekonomii polityczney, ułożony podług sławniejszych w tey nauce autorów i t. d. przez Jana Waszkiewicza, O. P. M. („Dziennik Wileński“, 1823, Nr. 3).

⁶⁸ O rozmaitych układach ekonomii polityczney, wyjątek z rękopismu, pod tytułem: krótki zbiór... („Dziennik Wileński“, 1823, Nr. 2, 3).

⁶⁹ Nauka o handlu przez Jana Waszkiewicza w cesarskim Wileńskim uniwersytecie, ekonomii polityczney, publicznego nadzwyczajnego profesora ułożona, Wilno, 1830.

⁷⁰ Historia banków oraz innych celniejszych ustanowień kredytowych. Pokróctce zebraana przez Jana Waszkiewicza Profesora b. Uniwer. Wileń., sowietnika Rządu cesarskiej Mediko-Chirur. Akademii, Wilno, 1838.

⁷¹ Uwagi nad przyrodzeniem dochodu narodowego przez H. Storcha... przelozył na język polski Jan Waszkiewicz, Wilno, 1829.

⁷² Główniejsze zasady ekonomii przemysłowej, ułożone w sposób rozmów przez p. H. P. Suzane i t. d. z francuskiego na polski język wolne tłumaczony z dodaniem... Wilno, 1836.

⁷³ Tą pażymy nežinomas autorius savo recenzijoje apie J. Vaškevičiaus atliktą H. P. Suzanės knygos vertimą (*J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. II, str. 517).

⁷⁴ *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. III, str. 354).

(jos straipsnyje vadinamos „pirkliškąja“, „žemdirbystės“ ir „pramonine“ sistema). Bendrai paėmus, J. Vaškevičius merkantilizmą ir fiziokratizmą nušviečia, remdamasis iš esmės A. Smito išvadomis. A. Smitą jis vertina kaip tikrąjį politinės ekonomijos mokslo kūrėją. „Smitas. . . , tas ekonomijos mokslo kūrėjas, išdėstė ją tokia forma ir taip aiškiai, kad kiekvienas, skaitydamas jo veikalą, norom nenorom įsitikina, kad prieš jį beveik ir nebuvo jokios politinės ekonomijos“⁷⁵. Tačiau, nežiūrint šios charakteristikos, A. Smitas nėra J. Vaškevičiui galutinis autoritetas. „... Nors Smito laikais politinė ekonomija pasiekė aukščiausią tobulumo laipsnį, — rašo J. Vaškevičius, — vienok ji turi daug pastebėtų ir dar nepastebėtų trūkumų. Sartorijus, Ganilis, Loderdelis, Štorchas ir kiti pramoninės sistemos atžvilgiu padarė daug naudingų pastabų. Pakaks šių vyrų nuomonės trumpai čia pakartoti...“⁷⁶ Sekdamas šiais autoriais, J. Vaškevičius pirmiausia prikiša A. Smito „Tautų turtui“ sistemingumo stoką, per didelį nukrypimą į finansų, prekybos sričių bei ekonominės politikos klausimus ir pan.

J. Vaškevičius nesutinka su A. Smito teiginiais apie darbą, kaip vertės matą. Jis čia priima Štorcho nuomonę. „Štorchas žymiai teisingiau tvirtina, kad ne darbas, bet naudingumas visiems daiktams vertę priduoja“⁷⁷, „darbas tik kartu su kitomis aplinkybėmis turi įtakos nustatant galutinę kainą tų daiktų, kuriuose visuomenės nuomonė įžiūrėjo naudingumą“⁷⁸.

J. Vaškevičius taip pat nesutinka su A. Smito mokesčių ėmimo principais. Nesutinkama su tuo, kad lėšos švietimui, religijos reikalams bei teismo organams išlaikyti būtų padengiamos ne tik iš valstybės išdo, bet, kaip siūlė A. Smitas, iš dalies ir šiais dalykais suinteresuotų visuomenės grupių lėšomis.

Tačiau daugiausia dėmesio, kritikuodamas A. Smitą, J. Vaškevičius skiria gamybinio ir negamybinio darbo klausimams. Pastariesiems klausimams išimtinai skirtas kitas jo straipsnis „Civilizacijos teorija“ bei Štorcho vertimas „Pastabos apie tautos pajamų prigimtį“. Čia J. Vaškevičius iš esmės perima Štorcho sukurtą vadinamąją „civilizacijos teoriją“. Šioje teorijoje, priešingai A. Smitui, stengiamasi pagrįsti teiginį, kad valstybinio aparato valdininkų (įskaitant, žinoma, ir monarchą) armijos, dvasininkijos, meno darbuotojų ir t. t. darbas yra gamybinis. Šis teiginys grindžiamas visų žmogaus poreikius tenkinančių gėrybių skirstymu į materialias (daiktines) ir nematerialias (neįdaiktintas, pvz., valstybės saugumas, žmogaus išsilavinimas, religija ir t. t.). Bet koks darbas, kurįs minėtas gėrybes, yra gamybinis. Daiktinės gėrybės, pagal Štorchą, sudaro „nacionalinį turtą“, o nedaiktinės — „nacionalinę civilizaciją“. Štorcho „civilizacijos teorija“ yra aiškaus kapitalistinių gamybinių santykių apologetikos pobūdžio. Minėtas Štorcho pažiūras ne kartą kritikavo K. Marksas⁷⁹.

⁷⁵ „Dziennik Wileński“, 1823, Nr. 3, str. 32

⁷⁶ Ten pat, 37 psl.

⁷⁷ Ten pat, 39 psl.

⁷⁸ Ten pat, 40 psl.

⁷⁹ K. Marksas. Kapitalas, I t., V., 1957, 578 psl.; (K. Маркс. Теории прибавочной стоимости, ч. I, стр. 144—145, 260—263, 274, 275).

Dėstydamas šias Štorcho mintis, J. Vaškevičius ieško dar papildomų argumentų joms sutvirtinti. Jis naudojasi ir Ganilio teiginiais (pvz., reikalaujamas tam tikrų proporcijų tarp materialias ir nematerialias gėrybes kuriančio darbo).

Tokiu būdu, visos čia paminėtos J. Vaškevičiaus mintys rodo, kad jis, perteikdamas ekonominę teoriją, rėmėsi ne tik A. Smitu. Žymios įtakos jam padarė ne vienas „žemesniojo laipsnio dievas“⁸⁰, ypač Štorchas. Jam J. Vaškevičius savo straipsniuose nesigaili pagyrimų, vadindamas vienu „iš žymiausių mūsų amžiaus ekonomistų“⁸¹, o kartais vertindamas jį netgi aukščiau už A. Smitą: „Žymusis Štorchas, visiškai išskirdamas medžiagą apie mokesčius, o taip pat bankų istoriją įdėjęs savo veikalo pastabose, tuo atžvilgiu pralenkė Smitą“⁸². Sekdamas minėtais autoriais, J. Vaškevičius revizavo kai kuriuos pagrindinius A. Smito teiginius.

Toks A. Smito teorijos traktavimas (prisiminkime, kad ir J. Znoskos „Politinės ekonomijos mokslė“ yra tų pačių tendencijų) išplaukė iš XIX a. pradžios visuomeninių Lietuvos sąlygų. Dar daugiau, tik toks, aukščiau minėta prasme (ypač negamybinio darbo klausimu), „pataisytas“ A. Smitas ir galėjo būti priimtas Vilniaus universitete. Čia reikia atkreipti dėmesį į kai kurias polemikos prieš A. Smito teiginius apie gamybinį ir negamybinį darbą kilimo priežastis.

Vakarų Europoje A. Smito teiginiais apie gamybinio ir negamybinio darbo skirtumus pradžioje pasinaudojo kylanti buržuazija kaip ideologiniu ginklu prieš feodalizmą. Panašiais apibendrinimais vadinamoji „aukštoji visuomenė“, aukštų administracinių bei politinių valstybės postų atstovai, iš karto ekonominiu požiūriu buvo skiriama į vieną grupę su pajacais, tarnais, prostitutėmis ir pan., žodžiu, sulyginama su visuomenės parazitais, gyvenančiais gamybinių darbininkų sąskaita. „Tai buvo savotiškas nuvainikavimas kaip tik tų funkcijų, kurios iki šiol buvo apsuptos šventumo aureole ir naudojosi prietaringa pagarba“, — rašė K. Marksas⁸³. Vėliau, pačiai buržuazijai užvaldžius visuomeninę-politinę veiklą, kurią anksčiau A. Smito lūpomis ji buvo paskelbusi negamybine (pvz., valstybės mašina), atsiranda reikalas atlikti tam tikrą teorinę šios veiklos restauraciją, bet kokią veiklą paskelbti gamybine. Tada ir iškyla A. Smito „taisymas“. Tai viena iš polemikos prieš A. Smitą kilimo priežasčių Vakarų Europoje.

Lietuvoje ši polemika prigijo kiek kitokiu socialiniu pagrindu. Lemiamą vaidmenį formuojant oficialų visuomenės požiūrį čia tebevaidino dvarininkų klasės nuotaikos. O šios klasės atstovus, galima sakyti, kartu su motinos pienu įžindusius savo, kaip visos visuomenės politinių bei dvasinių vadovų vaidmens supratimą (tam, beje, nemažai padėjo ir fiziokra-

⁸⁰ „Su A. Smitu dėl gamybinio ir negamybinio darbo atskyrimo polemizavo daugiausia „dii minorum gentium“ (tarp kurių Štorchas dar pats žymiausias); šios polemikos mes nerandame nė vieno žymesnio autoriaus darbuose (K. Маркс. Теории прибавочной стоимости, ч. I, стр. 144).

⁸¹ „Dziennik Wileński“, 1823, Nr. 3, str. 168.

⁸² Ten pat, 38 psl.

⁸³ K. Маркс. Теории прибавочной стоимости, ч. I, стр. 145.

tizmas), aukščiau minėta A. Smito teorijos pusė neišvengiamai turėjo nu- teikti priešiška, — ji reiškė moralinę visuomeninės dvarininkų klasės pa- dėties degradaciją. Į šias nuotaikas negalėjo neatsižvelgti dėsčiusieji poli- tinę ekonomiją Vilniaus universitete; galų gale, ir jų pačių pasaulėžiūrą formuojant, vietinė aplinka užėmė svarbią vietą. Vadinasi, kaip anksčiau atskirų fiziokratų teiginių atžvilgiu, taip ir šiuo atveju matome įdomų buržuazinės teorijos ir vietinių visuomeninių interesų santykį — buržuazi- nės politinės ekonomijos elementai (pvz., vulgarizacija gamybinio ir nega- mybinio darbo klausimais), perkelti į Lietuvos sąlygas, pakeičia savo socia- linę kryptį. Čia jie tarnauja, visų pirma, ne tiek buržuazijos, kiek feodali- nės klasės interesų naudai.

Tokios tendencijos nebuvo svetimos ir kai kuriems Rusijos akademinės ekonominės literatūros atstovams XIX a. pradžioje⁸⁴.

Viešpataujančiai visuomenės daliai Lietuvoje buvo nepriimtinos A. Smito mintys apie gamybinį ir negamybinį darbą, tuo tarpu dėl pagrindi- nio socialinio klausimo — baudžiavinių valstiečių klausimo, o taip pat dėl prieštaravimų tarp konservatyviosios ir liberaliosios dvarininkijos neišvengiamai turėjo sustiprėti teorinių A. Smito teiginių apie asmeninę žmogaus laisvę ir nevaržomą ekonominės veiklos pasirinkimą propagavi- mas. Kaip tinkamai buvo galima naudoti A. Smito ir, apskritai, buržuazi- nės politinės ekonomijos teiginius, svarstant baudžiavinio ūkio Lietuvoje klausimus, rodo M. Očiapovskio straipsniai.

M. Očiapovskis, kuris dėstė universitete žemės ūkio pagrindus (žemės ūkio katedra čia pradėjo veikti 1819 m.), buvo karštas baudžiavinio ūkio reformavimo šalininkas. Baudžiavine, neekonomine prievarta pagrįsto ūkio nepajėgumą, neišsimokėjimą M. Očiapovskis įrodinėjo, remda- masis tokiomis išsivysčiusio, kapitalistinio ūkio kategorijomis, kaip pelnas, įdėto kapitalo palūkanos, darbo užmokestis ir t. t. Antra vertus, agituoda- mas už reformą, M. Očiapovskis iškeldavo (neabejotinai A. Smito paveik- tas) žmogaus suinteresuotumą savo darbo rezultatais ir juo pagrįsdavo sam- domojo darbo naudingumą. M. Očiapovskis stengėsi įtikinti dvarininkus, kad samdomasis darbas naudingas ne tik darbininkui, bet ir, svarbiausia, žemės savininkui⁸⁵. Panašiai tvirtino ir kiti baudžiavinį ūkį kritikavusieji autoriai. Tokiu būdu buržuazinė politinė ekonomija buvo įkinkoma į refor- mos šalininkų vežimą, objektyviai ji turėjo padėti pervesti Lietuvos žemės ūkį į kapitalistinio ūkio vystymosi vėžes⁸⁶.

Panašaus politinės ekonomijos taikymo pasigendame J. Vaškevičiaus paskelbtuose darbuose. Žinoma, sunku įsivaizduoti, kad J. Vaškevičius savo paskaitose studentams iš viso nebūtų liėtęs baudžiavinių valstiečių klau- simo — tam pakankamai teorinės medžiagos teikė A. Smitas ir ypač J. Vaš-

⁸⁴ История русской экономической мысли, т. I, ч. II, М., 1958, стр. 96—116.

⁸⁵ Czy pożyteczniej jest dla właściciela zarabiać grunta dworne pańszczyzną, czy najemnykiem? Przez M. O. (Očiapovskis. — A. M. — „Dziennik Wileński“, 1818, Nr. 1).

⁸⁶ Tai liberaliosios ir konservatyviosios dvarininkijos polemikoje užima reikšmingą vietą. Šiam klausimui autorius skirs atskirą straipsnį.

kevičiaus vertinamas Štorchas⁸⁷. Tačiau šito buvo maža, norint vaidinti reikšmingesnį vaidmenį, sprendžiant opiausius visuomeninius klausimus.

J. Vaškevičius labai domėjosi pramonės, prekybos, kredito klausimais. Tokios jo knygos, kaip „Mokslas apie prekybą“ ir „Bankų istorija“, iš tiesų yra prekybos bei kredito operacijų vadovėliai, atskleidžią šių verslo šakų veikimo mechanizmą, supažindiną su juose naudojama terminologija, duodą pirkliui ar bankininkui daug naudingų, praktikai reikalingų žinių. Panašaus pobūdžio yra J. Vaškevičiaus išversta H. P. Suzanės knyga „Pramonės ekonomikos pagrindai, išdėstyti pokalbių forma“. Tačiau šiose knygose įdomiausia tai, kad J. Vaškevičius neapsiriboja pateikęs plikus faktus, bet bando spręsti, kuriai verslo šakai ir kokių laipsniu yra palankios sąlygos vystytis Lietuvoje (bei Rusijoje). Pvz., tvirtindamas, kad Rusijoje yra palankios sąlygos prekybai vystytis, jis nurodo tokias aplinkybes: prekių pervežimo laisvė, pramoninės gamybos skatinimas, gyventojų įvairumas, geografinė padėtis ir t. t. Tuo remdamasis, J. Vaškevičius daro išvadą, kad vidaus prekyba šaliai yra dargi naudingesnė negu užsienio⁸⁸.

Kad J. Vaškevičius stengėsi pritaikyti bendrus teorinius teiginius savo krašto ekonominei praktikai, įrodo ir kai kurie netiesioginiai šaltiniai. Pvz., į politinės ekonomijos referatų, kuriuos turėjo rašyti universiteto studentai, tematiką J. Vaškevičius įtraukdavo ir tokius klausimus: „Išaiškinti būdus, padedančius tobulinti prekybą, pritaikant bendrąją teoriją Rusijos prekybai“, „Kokią kapitalų apytaką pas mus reikia laikyti naudingiausia ir kodėl“⁸⁹. Pagaliau, tai patvirtina ir nežinomo autoriaus recenzija apie J. Vaškevičiaus vertimą „Pramonės ekonomikos pagrindai, išdėstyti pokalbių forma“⁹⁰. Pažymėdamas, kad J. Vaškevičius nepasitenkino paprastu vertimu, bet papildė kai kuriuos H. P. Suzanės prabėgom paminėtus klausimus, recenzijos autorius rašo: „Tame darbe teorija ir visi pasiūlymai yra derinami su vietinėmis sąlygomis ir ištaiso ne vieną klaidingą, iš svetimų raštų perimtą ir mūsų reikalams bei galimybėms visiškai netinkamą nuomonę apie žemdirbystės, prekybos ir pramonės naudingumo šaltinius...“⁹¹

Visi čia paminėti dalykai leidžia daryti dar vieną išvadą: J. Vaškevičius aiškiai kreipė politinę ekonomiją ekonominės politikos kryptimi. Tai patvirtina ir kai kurie paties Vaškevičiaus pasisakymai. Pvz., baigdamas savo straipsnį „Apie įvairias politinės ekonomijos sistemas“, J. Vaškevičius rašo: „Pramoninė sistema dėl savo pagrįstumo ir pranašumo sudaro politinės ekonomijos mokslą siaurąja prasme; kitos sistemos mus privalo tik tiek dominti, kiek kai kurios jų tiesos sutinka su pramonine sistema arba kiek jų

⁸⁷ „Dziennik Wileński“ ne kartą spausdino Štorcho veikalų vertimus ar sekimus, kuriuose griežtai kritikuojama baudžiavinių valstiečių asmeninė priklausomybė („Dziennik Wileński“, 1818, Nr. 1).

⁸⁸ Nauka o handlu..., str. 11.

⁸⁹ VVU MB rankraščių skyrius. „Miscelanea Oddziału Moralno-Politycznego. 1803—1831“.

⁹⁰ Pačios knygos, deja, nepavyko rasti. Remiamasi šios knygos recenzija, kurią pateikia J. Bieliński knygoje „Uniwersytet Wileński“.

⁹¹ J. Bieliński. Uniwersytet Wileński, t. II, str. 517.

aiškūs prieštaravimai tapo išganingo pasikeitimo mokslo pasaulyje priežastimi; sakau pasikeitimo, po kurio atėjusi ramybė davė grynojo ekonomikos mokslo, sudarančio kameralinių mokslų pagrindus, sužydėjimo ir subrendimo metą“⁹². Beje, tokia ekonominės teorijos dėstymo kryptis visiškai sutapo su universiteto vadovybės pageidavimais. Dar 1803 m. tarp kitų papildomų universiteto disciplinų buvo numatyti ir išdui bei prekybai skirti kursai⁹³. 1824 m. spaudoje paskelbtose konkurso politinės ekonomijos katedrai užimti sąlygose, tarp kitko, sakoma, kad kandidatas turi „parašyti referatą, kuriame išdėstys bendrą savo nuomonę apie politinę ekonomiją. Apsistodamas prie šio mokslo objekto, jo apimties ir ribų, atkreips dėmesį į visa tai, kas paprastai dėstoma kameralistikos, administracinių mokslų ir pan. disciplinose“⁹⁴.

Turint galvoje šiuos universiteto vadovybės pageidavimus ir J. Vaškevičiaus darbus, skirtus įvairių ūkio šakų analizei (o taip pat prisimenant J. Znoskos išplėstą politinės ekonomijos kursą), galima padaryti išvadą, kad Vilniaus universitete XIX a. pradžioje buvo padaryta rimta pradžia siauresnėms, savarankiškomis ekonominėms disciplinoms susiformuoti (prekybos, finansų ir kt.). Tai būtų įgalinę sukurti Vilniuje stiprų ekonomikos mokslo židinį. Deja, 1832 m. kartu su universiteto uždarymu nutrūko ir politinės ekonomijos katedros veikla.

Vis dėlto, nors politinės ekonomijos katedra egzistavo palyginti neilgai, nors A. Smito teorijos vulgarizacija buvo palanki dvarininkų klasei, J. Vaškevičiaus dėstymas, be abejonės, suvaidino svarbų, progresyvių vaidmenį, griauinant atgyvenusią feodalinę pasaulėžiūrą. Jo paskaitos, išspausdinti darbai formavo naują ideologiją, kurią pagimdę gamybiniai santykiai, kad ir lėtai, tačiau nenukrypstamai ardė feodalizmo pagrindus XIX a. pradžios Lietuvoje.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ В ВИЛЬНЮССКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ в 1783—1832 гг.

А. МАКАРЯВИЧЮС

Резюме

Развитие экономической мысли в Литве в периоде разложения феодализма и формирования капиталистических производственных отношений (конец XVIII — первая половина XIX в.) тесно связано с возникновением экономической науки в Вильнюсском университете. Видную роль здесь сыграла политическая экономия, начало преподавания которой в Вильнюсском университете сносится к 1783 г. В 1803 г. в университете уже была учреждена кафедра политической экономии.

⁹² „Dziennik Wileński“, 1823, Nr. 3, str. 59.

⁹³ LTSR CVA, 721 f., 1 apr., 1169 b., 102 l.

⁹⁴ „Dziennik Wileński“, 1824, Nr. 1, str. 112.

Цель данной статьи — дать анализ экономических доктрин, которые преподавались на кафедрах естественного права и политической экономии Вильнюсского университета, а также дать марксистскую оценку тем влияниям, которые эти теории оказывали на общественную жизнь Литвы того периода.

Статья содержит два раздела: в первом освещается физиократизм в Литве (период 1783—1810 гг.), а во втором — теории, связанные с учением А. Смита.

Тот факт, что система Кенэ в бывшем Литовско-Польском государстве (Речь Посполита) довольно широко распространилась, а в Вильнюсском университете надолго укрепилась как официальная академическая дисциплина, не является случайностью. Это объясняется следующими обстоятельствами.

1. В последней трети XVIII в. назревшие экономико-социальные противоречия феодального строя требовали серьезных реформ;

2. Ввиду того, что местная буржуазия в экономической и политической деятельности Литвы еще не занимала видного положения, главную роль в движении за преобразование государства начали играть либерально настроенные феодальные слои общества;

3. Тесные культурные связи способствовали распространению возникшей во Франции социальной теории среди желавших реформ слоев Речи Посполитой;

4. Физиократизм, благодаря своей феодальной оболочке, в то время казался для феодальных слоев наиболее приемлемой социальной теорией.

Профессор Вильнюсского университета Ероним Стройновский был одним из виднейших физиократов в Литовско-Польском государстве. Его книга «Естественное право» (1785 г.) показывает, что автор был не только хорошим комментатором системы, но и ученым, сумевшим самостоятельно применять принципы физиократизма к местным условиям.

Это касается прежде всего взглядов Е. Стройновского о форме верховной власти. Здесь Е. Стройновский не следует за Кенэ (который высказывался хотя и за «просвещенного», но все-таки абсолютного монарха), а примыкает к республиканскому крылу реформаторов. Такое решение вопроса более соответствовало местным общественно-политическим условиям Речи Посполитой того периода.

Е. Стройновский остро критиковал основы крепостного права. Здесь он на первый план выдвигал в сущности буржуазные лозунги — право личной свободы для всех людей, право на частную собственность, требование свободы экономической жизни.

Вместе с тем, мысли Е. Стройновского, касающиеся феодального строя, страдают непоследовательностью. Рядом с критикой крепостничества в его книге «Естественное право» совмещается и защита феодальной земельной собственности. Такая двойственность взглядов Е. Стройновского — результат двойственности самого физиократизма (феодальная видимость и буржуазное содержание).

Принципы, выдвигаемые Е. Стройновским, объективно выражали зарождающиеся новые — капиталистические — производственные отношения. Их осуществление привело бы развитие местного сельского хозяйства к капитализму по прусскому пути.

В статье затронуты и влияния видных теоретиков на Е. Стройновского. В «Естественном праве» можно проследить влияние Тюрго. Но в статье полемизируется с теми, кто утверждает, что и А. Смит имел влияние на Е. Стройновского. Автор статьи не видит достаточного основания для таких утверждений.

Кроме Е. Стройновского теорию физиократов в Вильнюсском университете преподавал и С. Малевский. Но о взглядах этого физиократа сегодня кроме догадок ничего более определенного сказать нельзя.

Преподавание в Вильнюсском университете теории А. Смита было введено по примеру других университетов России.

Теория А. Смита распространялась в Литве в то время, когда в Западной Европе уже сформировалась вульгарная школа буржуазной политической экономии. Этот момент определил характер преподавания смитовского учения местными профессорами экономистами.

Опубликованные работы Я. Зноско и, особенно, Я. Вашкевича показывают, что смитовская теория в Литве распространялась уже с чертами вульгаризации. Прежде всего это относится к выдвинутому А. Смитом разделению между производительным и непроизводительным трудом. Я. Вашкевич, который не мало места уделял этому вопросу, являлся последователем Шторха; он принял шторховскую «теорию цивилизации», имевшую ярко выраженный характер буржуазной апологетики. Таким образом, Я. Вашкевич, отражая настроения господствующих феодальных слоев общества, устранял из теории А. Смита те элементы, которые могли шокировать дворян.

Следуя Шторху и ему подобным авторам, Я. Вашкевич ревизовал и некоторые другие стороны смитовской теории (теорию трудовой стоимости, принципы собирания налогов).

Большое внимание Я. Вашкевич уделял вопросам развития промышленности, торговли, кредита. Он пробовал определить условия, при которых промышленность или торговля успешно могли бы развиваться в Литве.

Работы Я. Вашкевича дают основу утверждать, что в Вильнюсском университете в первой четверти XIX в. уже были заложены основы формирования более узких, специальных экономических дисциплин — торговли, финансов.

Хотя в 1832 г. Вильнюсский университет был закрыт, труды профессоров кафедры политической экономии сыграли в определенном смысле прогрессивную роль в общественной жизни Литвы начала XIX в.